

בעזרת כתב־יד אחד נמצא גם תאריך כתיבת הספר. ואחרון אחרון חביב: עקב גילוי הנוסחה המקורית של ספר יוסיפון שוחרר הספר משתי השקפות מוטעות. ראשית, נתברר שספר יוסיפון אינו ספר עממי שהאגדה וההיסטוריה משמשות בו בעירבוביה⁵⁷⁰, אלא הספר הוא פרי־עטו של היסטוריון אחראי וסופר מחונן; שנית, נתברר שהספר תואם פחות משחשבו רבים את הבנת־העולם האידיאולוגית שאוהבים לחפש בספרות ימ־הביניים בכלל וספרות עברית של ימ־הביניים בפרט, אף אין ספר יוסיפון ביטוי של 'היסטוריוסופיה' עמוקה וכוללת. האם האופי המיוחד הזה של יוסיפון מיוחד הוא באמת רק לספר זה, משום שהוא נכתב על־ידי איש יוצא־דופן ובתקופה ובסביבה שטרם כפה עליה התהליך ההיסטורי את האידיאולוגיה שאותה אנו מחפשים ברוב הספרות העברית של ימ־הביניים? או שמא עלינו להשתחרר ממשפטים־קדומים גם כלפי חיבורים אחרים של ספרות זו? מכל־מקום, על־ידי גילוי אופיו האמיתי של ספר יוסיפון אולי קיפחנו כמה וכמה אשליות, אך עם זאת יצאנו נשכרים: לפנינו מונח עתה ספר עברי קלאסי שערכו משום כך על־זמני. באמצעותו הכרנו איש יהודי משכיל ופיקח שחי לפני יותר מאלף שנה. הרוח הרעננה, הנושבת בספר זה, יש לה משמעות מיוחדת בימינו ובארצנו, כאשר נתחדשו כאן, במדה מסוימת, כמה ערכים אשר היו יקרים דווקא למחבר ספר יוסיפון, שהוקיר עמידה יהודית לאומית גאה, כוח, גבורה ועצמאות פוליטית, מבלי שוויתר על ביקורת כלפי מעשים אוויליים ושליליים, שמביאים בהכרח לידי אסון.

ז. מעשה אלכסנדרוס

34. הרומאן על אלכסנדרוס בנוסחאותיו של יוסיפון

כבר עמדנו בסעיף 8 על חשיבות האינטרפולאציות על אלכסנדרוס מקדון שבנוסחאות ספר יוסיפון לקביעת תולדות הנוסח של הספר⁵⁷¹, ונתברר שהנוסח המקורי של יוסיפון לא כלל, כמובן, שום אינטרפולאציה כזאת. ברם, כבר בכתב־יד אחד של נוסח א של יוסיפון

570 הרומאן, כאילו יוסיפון הוא פרי של פולקלור עממי, והכול כאילו כתוב בו, נוצר, לפי שכבר אמרנו, אצל החוקרים וסתם קוראים משום שהדפוס הרגיל של ספר יוסיפון הוא הנוסח הארוך, הכתוב מתוך הדמיון המיוחד, הבלתי־מרוסן, של סוג ספרות ימ־הביניים, שנהיה לנפוץ החל ממחציתה השנייה של המאה האחת־עשרה. נביא כאן עוד דוגמה אופיינית של אופן עיבודו של מחבר הנוסח הארוך. בהתחלת פרק יג של 'מעשה אלכסנדרוס' כתוב, בין השאר, על 'איפטולומיאוס (תלמי) פילאדלפוס' ונאמר עליו: 'ויבנה את פארו אשר באלכסנדריה', ואולי יש לגרוס 'פארוך', והכוונה לפארוס, המגדלור המפורסם, שנבנה בין השנים 279–299 לפני סה"נ וגובהו כ־110 מטרים ושנחשב לאחד מפלאי העולם; הוא התמוטט בשנת 1326 לספירה. מחבר הנוסח הארוך ידע משהו על המגדלור המפורסם, ועל כן כתב (הוצאת הומינר, עמ' סב, ספר ג, פרק יד): 'והוא (תלמי) בנה את מגדל פארוך אשר בנמל אלכסנדריה, אשר יראו בו עד היום נפלאות. כי בו מראה, יכירו בה כל אניה או אניות תבואנה ממרחק לנוא אמן, והוא המגדול אשר התחיל אלכסנדרוס לבנות, ואחריו איפטולומיאוס אביו, ולא השלימו. והמגדל ההוא נבנה על־פי חכמת הקסם ומורד כחות הככבים. ויתבוננו בו המבינים ויכירו בו אותות חכמה נוראים'.

571 על עניין 'מעשה אלכסנדרוס' עיי' ד. פלוסר, 'מעשה אלכסנדרוס' לפי כתב־יד פארמה, תרביץ, שנה כו, ירושלים תשי"ז, עמ' 165–184. בדיון שלפנינו השתמשתי במאמרי זה.

נמצאת אינטרפולאציה, שתוכנה חיי אלכסנדרוס מקדון וסיפור תולדות העולם מימי אלכסנדרוס ועד מלך אוגוסטוס קיסר, ואילו בתוך התרגום הערבי של יוסיפון נמצא רק החלק הראשון של האינטרפולאציה, משום שהמתרגם הערבי דילג כנראה על תולדות העולם שלאחר מות המלך. האינטרפולאציה על שני חלקיה נמצאת גם בנוסח ב ובנוסח ג (הארוך) של יוסיפון. היא הוכנסה לתוך יוסיפון המקורי בפרק י, שורה 72, אחרי הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים ועל עניין השומרונים, ולפני המלים 'ואלכסנדרוס הלך על דרוש למלחמה', בהן מתחיל הסיפור על כיבושי אלכסנדרוס ומותו; האינטרפולאציה מפסיקה אפוא את הסיפור המקורי על אלכסנדרוס, כיוון שהיא מגיעה, כאמור, עד תקופת אוגוסטוס. כדי ליישב את הקושי הזה שינה האיש, שהכניס את האינטרפולאציה לתוך יוסיפון, את התחלת ההמשך וגורס: 'ושכתבנו למעלה כי אלכסנדרוס הלך על דרוש למלחמה' וכו'. מתי הוכנסה האינטרפולאציה (שנקרא לה להלן אינטרפולאציה א') אל תוך הנוסח של יוסיפון? אפשר לקבוע בוודאות שזה קרה לא יאוחר משנת 1148, כיוון שיהודה הדסי רומז בספרו 'אשכול הכופר' (שהתחיל בכתיבתו בשנת 1148), פרק מג, לנפלאות אשר ראה אלכסנדרוס, הכתובים על ספר יוסף בן גוריון⁵⁷².

עוד נראה שהחלק הראשון של החיבור הקטן שהוכנס לתוך יוסיפון אינו אלא תרגום של הרומאן היווני המפורסם על אלכסנדרוס מקדון. הרומאן עצמו מתחיל בסיפור לידת אלכסנדרוס: אביו היה, לאמיתו של דבר, נקטיכוס הקוסם המצרי שרימה את אשת פיליפוס בכשפיו. סיפור זה, הרחוק בתוכנו ממוסר היהדות וממדות ישראל, לא נראה למתרגם העברי כמתקבל על הדעת ועל הלב, ועל כן דילג על התחלת הרומאן שתירגם והתחיל את חיבורו בסיפור על ימיו האחרונים של פיליפוס. דעה אחרת היתה לאחד ממעתיקי ספר יוסיפון בימי הביניים. לפניו היה נוסח הספר הכולל כבר את האינטרפולאציה א, והוא נוכח לדעת שבעותק שלו, כביכול, חסר הסיפור על לידת אלכסנדרוס ונעוריו — ולכן החליט למלא את החסר והוסיף לפני האינטרפולאציה א את האינטרפולאציה ב, המספרת על לידתו של אלכסנדרוס וילדותו.

לפי שנראה מיד, ולפי שהיה אפשר להניח בין כה וכה, הסופר האינטרפולאטור לא חיבר את הקטע שהוא הוסיף, אלא בידו היה נוסח עברי אחר של הרומאן על אלכסנדרוס, ועליו היה להקדים להמשך הסיפור את מה שנרָאָה לו כחסר, מתוך התחלת הנוסח העברי של הרומאן שהיה בידו. כמו ברוב המקרים הדומים בתולדות הספרות לא הצליח הסופר לדייק במציאת המקום, שבו היה עליו להפסיק את הוספתו, והמשיך יתר על המידה להעתיק מן הרומאן העברי שבידו, והעתיק עוד את הסיפור על נסיבות מותו של פיליפוס ועל פניית אלכסנדרוס אל חיילי אביו (הוצאת מאנטובה, עמ' פד-פז, שורה 1; עיין הרומאן על אלכסנדרוס א 23-25). ברם, הסופר נוכח לדעת שהסיפור על מות פיליפוס, אבי אלכסנדרוס, נמצא גם בהתחלת הקטע של העותק של יוסיפון שבידו, וכדי לצאת מן העניין בכבוד, מחק הסופר האינטרפולאטור את התחלת הסיפור שביוסיפון שלו, הכוללת אף היא את עניין מות פיליפוס (הרומאן א, 23-24, מעשה אלכסנדרוס העברי, פרק א, 16). התחלת

הסיפור אשר אותה מחק האינטרפולאטור, כדי למנוע כפילות, נמצאת, כמובן, בתוך אותם שני כתבי-היד של יוסיפון, אשר בתוכם נמצאת כבר אינטרפולאציה א, אך טרם הוקדמה לה אינטרפולאציה ב, היא אשר אנו דנים בה. כן נמצאת, באופן הגיוני, ההתחלה אשר סולקה על-ידי בעל אינטרפולאציה ב באותו נוסח של 'מעשה אלכסנדרוס' הכולל את החיבור הקטן (לו קראנו אינטרפולאציה א) בצורה בלתי-תלויה במסורת הנוסח של יוסיפון, שאותו הדפסנו כנספח להוצאתנו: המסופר שם בפרק א, 16–1 עד למלים 'ויקבור אותו בנו אלכסנדרוס', הוא הקטע הקטן אשר הושמט מתוך חוסר זהירות על-ידי מחבר אינטרפולאציה ב. אינטרפולאציה ב מסתיימת לפני המלים: 'וימלוך אלכסנדרוס תחת אביו' (הוצאת מאנטובה, עמ' פז, שורה 2, סוף פרק ח של נוסח ג של יוסיפון, הוצאת הומינר, עמ' מד, שורה 20), וההמשך שם הוא אינטרפולאציה א — או, בלשון אחר, 'מעשה אלכסנדרוס'.

ברי שהסופר שהכניס לתוך ספר יוסיפון את האינטרפולאציה ב, שתוכנה נסיבות לידתו של אלכסנדרוס ותולדות חייו עד עלייתו לכס פיליפוס אביו, היה בידו כתב-יד של יוסיפון שכבר כלל את האינטרפולאציה א, היא 'מעשה אלכסנדרוס'. וכן ברי שכתב-יד זה של יוסיפון השתייך לנוסח ב של יוסיפון: זאת אפשר לדעת מן העובדה, שכתב-יד ואתיקאן 408, השייך לנוסח ב של יוסיפון, כבר כולל את האינטרפולאציה א, אך טרם הוקדמה לה האינטרפולאציה ב. זו האחרונה נמצאת לפני האינטרפולאציה א בהוצאת מאנטובה ובנוסח ג של יוסיפון.

נסכם: קיימים שלושה שלבים של התפתחות בספרי יוסיפון: (א) יש כתב-יד שבהם עדיין אין שום אינטרפולאציה; (ב) שני כתב-יד (כתב-יד קאופמן של נוסח א וכתב-יד ואתיקאן 408) של יוסיפון שנמצאת בהם אינטרפולאציה א, וחלקה הראשון מצוי אף בתרגום הערבי של הספר; (ג) בהוצאת מאנטובה ובנוסח ג נוספה אינטרפולאציה ב לפני אינטרפולאציה א. לפי שכבר קבענו⁵⁷³, בנוסח ג של יוסיפון כבר השתמש אברהם אבן דאוד בחיבורו 'ספר הקבלה'. חיבור זה נתחבר בשנת 1160–1, ומכאן יש להניח שאינטרפולאציה ב הונסחה אל ספר יוסיפון כבר לפני תאריך זה.

35. מה מוצאה של אינטרפולאציה ב?

מה טיבה של אינטרפולאציה ב ומה מקורה? הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון תורגם ללאטינית בימיו, וכנראה בסביבתו הקרובה של מחבר יוסיפון⁵⁷⁴: תרגום זה, הנקרא בפי החוקרים *Historia de preliis*, זכה לעיבוד (J^1) וממנו נעשה עיבוד נוסף (J^2)⁵⁷⁵. כבר קבעו החוקרים⁵⁷⁶ שאינטרפולאציה ב שביסוספון היא תרגום של העיבוד J^2 של הנוסח הלאטיני של

573 עיין למעלה, הערות 64, 96.

574 עיין למעלה, סעיף 19 והערה 370 שם.

575 A. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, Leipzig, 1907, pp. 21–3; G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge, 1967, pp. 38–44; R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, *Zetemata* 9, München, 1954, pp. 163–171. הנוסח J^1 שהוא

עיבוד של J^1 , אינו שייך לענייננו. ספרו של Merkelbach יצא בהוצאה שנייה מעובדת בשנת 1977.

576 לאחרונה עיין, L. Wallach, 'Quellenkritische Studien zum hebräischen Josippon', *MGWJ*, 83, 1938, pp. 190–8.

הרומאן. כפי שמעידה צורת השמות לא תורגם התרגום העברי במישרין מלאטינית, אלא קדם לו תרגום ערבי. לפי ידיעותינו על תרבות ימי הביניים אפשר היה שייעשה תרגום מלאטינית לערבית באיטליה הדרומית או בספרד, והאפשרות השנייה נראית לי יותר. ספרד היתה גם הארץ הקלאסית לתרגומים מערבית לעברית, ולכן נראה לי ששם בוצע אף השלב השני של התרגום. הואיל ואינטרפולאציה ב שביסופון היא תרגום בעקיפין מתרגום לאטיני, שאף הוא פרי של שני עיבודים, אין לה שום ערך בחקירת הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס, ולכן לא הדפסנו אותה, והרי היא נמצאת בדפוס מאנטובה של הספר.

בזכות בירור תולדות הנוסח של יוסיפון נוכל גם לקבוע זמן חיבורו של הנוסח הלאטיני J² של הרומאן על אלכסנדרוס. כבר ראינו שאינטרפולאציה ב הוכנסה אל תוך יוסיפון לא יאוחר משנת 1160/1, תאריך שבו היה כבר קיים נוסח ג של יוסיפון — ומכאן שהנוסח הלאטיני נתחבר, כנראה, כבר במאה האחת-עשרה, שהרי אינטרפולאציה ב, כפי שנראה להלן, נלקחה מנוסח אחד מוכן. נוסח זה הוא תרגום עברי של נוסח ערבי, שהוא תרגום מלאטינית. עד שעבר הספר את כל השלבים האלה עברו בוודאי יותר משישים שנה. מצד שני, אין להקדים את התהוות נוסח של הרומאן למאה האחת-עשרה. התרגום הלאטיני מיוונית נעשה על-ידי הכומר ליאו בין השנים 951–969 בקירוב⁵⁷⁷, והעיבוד של הספר, הנקרא J¹, כבר היה קיים במאה האחת-עשרה⁵⁷⁸. מחקירתנו נובע, שאף נוסח J², המבוסס עליו, נתחבר כבר במאה האחת-עשרה, ולא, כפי שסברו החוקרים, במאה השתים-עשרה. נחזור לאינטרפולאציה ב שבכמה נוסחאות של ספר יוסיפון, המספרת על ימי נעוריו של אלכסנדרוס, ונשאל: כלום נתחברה אינטרפולאציה זו בידי זה שהכניסה לתוך יוסיפון, או שמא השתמש בחיבור שהיה מונח לפניו? אם תתאמת השערתנו השנייה נשאל, אם הוכנס חיבור זה אל תוך יוסיפון בשלימותו, או שמא סיפר החיבור על חיי אלכסנדרוס מלידתו ועד מותו, וזה שהכניס את אינטרפולאציה ב לקח ממנה רק את החלק המשלים את המסופר באינטרפולאציה א?

מלבד אינטרפולאציה ב שבספר יוסיפון נשתמרו שני כתבי-יד עבריים, הכוללים את תולדות אלכסנדרוס, והם תרגומים מערבית לעברית. ישראל לוי, בהוצאת הטפסטים האלה⁵⁷⁹, קבע ששניהם מהווים תרגום של אותו נוסח ערבי אבוד, המונח ביסודה של אינטרפולאציה ב שביסופון. אחד משני כתבי-יד אלה הוא כתב-יד פאריס, ובו בחר לוי כיסוד להוצאתו⁵⁸⁰. יש להצטער שלא נתן ישראל לוי את כל הטפסט של כתב-היד השני, כתב-יד לונדון, אלא הסתפק בתיאורו במבוא ובדוגמאות בהערות. אולם אף הידיעות שהוא

577 עיין Fr. Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbyter Leo*, Heidelberg, 1913, p. 8.

578 עיין פפיסטר, שם, עמ' 16 וכן Cary (עיין לעיל, הערה 575), עמ' 43.

579 ישראל לוי, ספר תולדות אלכסנדר, קובץ על-יד, שנה ב, ברלין תרמ"ו, עמ' X.

580 את הנוסח הזה, בלי הערותיו של לוי, הדפיס מחדש יוסף דן, עלילות אלכסנדר מוקדון, ספריית 'דורות', ירושלים תשכ"ט, עמ' 123–125. 'רק בשמות העיקריים והמפורסמים ביותר' השתמש המהדיר 'בנוסח הלאטיני המקובל, כגון אולימפיה (!) נקטיבור, בוקיפילון וכדומה, ולא בשיבושים והעראיזמים המצויים בנוסח הנדפס' (שם, עמ' 19). אך המהדיר לא ציין את השמות שתיקן. ברור שמשום המצב הזה רצוי לסמוך אף להלן גם על ההוצאה המדעית של ישראל לוי.

מוסר במבוא, מספיקות לפתור את בעיית אינטרפולאציה ב שביסופון. לוי כותב (עמ' VI של המבוא) על כתב־יד לונדון: 'מראשית הספר עד סוף דף 8, הערה 4 (של הוצאת לוי) דומה (כתב־יד לונדון) לכתב־יד שלנו (פאריס) בעניינים, אך בסגנון שונה לשונו ממנו ודומה ליוסיפון, ויש בו גם מאמרים, המתנגדים לנוסחתנו והמתאחדים עם זו של יוסיפון. מדף זה עד דף 31 (של הוצאת לוי) אין לו שום דמיון עם יוסיפון וגם בסגנון שונה לשונו מנוסחתנו (כלומר: מכתב־יד פאריס), אבל הוא דומה לה בסידור העניינים ובתבניתם, ומדף 31 ועד סוף הספר — חוץ מקצת מקומות — דומה לה גם בלשונו'. לדעתי, אפשר לפתור את בעיית הרכבו של כתב־יד לונדון בנקל, אם נניח שלפני ספרו (או לפני אחד מאבותיו) היו שני תרגומים עבריים שונים של אותו מקור ערבי אבוד. אחד הוא התרגום שהשתמר בכתב־יד פאריס, והשני הוא התרגום שתחילתו נשתמרה כאינטרפולאציה ב בספר יוסיפון. כתב־יד של הנוסח השני הזה, שהיה ביד הסופר, לא היה שלם, ולכן השלים הסופר את ספרו (עמ' 31 של הוצאת לוי) לפי התרגום שנשתמר גם בכתב־יד פאריס⁵⁸¹. רק החלק הראשון של הנוסח (הבלתי־שלם) שהיה בידי סופר כתב־יד לונדון מתאים ליוסיפון, והבדיקה הראתה שחלק זה מתאים בדיוק בהיקפו לאינטרפולאציה ב שביסופון. מטבעם של הדברים שההמשך שבכתב־יד לונדון (מדף 8 עד דף 31 של הוצאת לוי) אינו יכול עוד להתאים ליוסיפון ולכתב־יד פאריס כאחד. הרי כתב־יד פאריס מבוסס על תרגום אחר, וביוסיפון מתחילה מנקודה זו אינטרפולאציה א, שהיא לא תרגום מערבית, אלא מיוונית.

כמרכן נובע מן האמור למעלה, שאינטרפולאציה ב לא נתחברה בידי האינטרפולאטור ושהיא כללה בכתב־יד שלם לא רק את הסיפור על ימי נעוריו של אלכסנדרוס. בידי האינטרפולאטור היה אותו תרגום שנשתמר בצורה בלתי־שלמה בכתב־יד לונדון. האינטרפולאטור של ספר יוסיפון הוסיף מתוך תרגום זה את הקטע הדין בלידת אלכסנדרוס ובילדותו עד ימיו האחרונים של פיליפוס אביו, כדי להשלים את הסיפור, שהתחיל בנוסח של יוסיפון שהיה לפניו באינטרפולאציה א במוט פיליפוס. אילו השווה ישראל לוי את החלק של תולדות אלכסנדר בכתב־יד לונדון, המתאים ליוסיפון, עם דפוס מאנטובה ולא, כפי שהוא עשה, עם דפוס רגיל, שהוא פרי המהדיר של נוסח ג של יוסיפון, היה נוכח לדעת שאינטרפולאציה ב של יוסיפון בדפוס מאנטובה זהה, למעשה, עם החלק המקביל של כתב־יד לונדון. ועוד זאת ניתן ללמוד: היו שני תרגומים עבריים של התרגום הערבי האבוד, שהוא גופו היה תרגום של נוסחת J^2 הלאטינית של הרומאן על אלכסנדרוס; התרגום העברי האחד נשתמר בכתב־יד פאריס, ונוסח בלתי־שלם של התרגום העברי השני נשתמר בכ"י לונדון — עד לדף 31 של הוצאת ישראל לוי⁵⁸².

581 ישראל לוי משער השערה אחרת (עמ' X): 'אחר שכלה מתרגם כ"י לונדון פעלו בשני החלקים הראשונים, מצא כ"י ככ"י פאריס ובראותו שהוא גם כן העתקת תולדות אלכסנדרוס, חשב בלבו להביא בספרו את השאר מכ"י זה והוסיף מדיליה מאמרים אחדים פרפראות לחיבור...'

582 בדיקה נוספת, המבוססת על השוואת כתב־יד לונדון של תולדות אלכסנדרוס, עשויה, כנראה, להכריע בשאלה, באיזו מידה היה הטקסט הערבי, שממנו תרגמו שני המתרגמים העבריים, זהה או דומה. ברם, אין לפקפק בעובדה שמדובר בשני תרגומים עבריים עצמאיים מערבית, כפי שאפשר, בין השאר, לראות מרשימת שמות האנשים והערים באותו החלק של תולדות אלכסנדרוס שבו שונה כ"י פאריס מכ"י לונדון

כתב־יד של תרגום עברי של אותו הנוסח הערבי של הרומאן על אלכסנדרוס היה, בנוסף לנוסח יוסיפון, ביד רבי עזריה מן האדומים⁵⁸³, ובידו היה התרגום העברי שנשתמר בכתב־יד לונדון⁵⁸⁴ שלשונו זהה, למעשה, עם אינטרפולאציה ב שביסופון. וכך כותב עזריה מן האדומים: 'וכן מעסק נקתניבור וכשופיו אין בו כל מאומה, הן תמצאנו בספר תולדות אלכסנדרו לחרטומי מצרים אשר ראיתיו וגם הנה באמתחתי נעתק ללשון הקדש... ואותו הספור של נקתניבור הוא בספר החרטומים הנזכר מלה במלה כפי הנוסח אשר ביוסיפון הנמצא לבני עמנו'. עותק אחר של התרגום העברי של סיפור תולדות אלכסנדרוס הערבי היה כבר זמן רב קודם בידי המהדיר של נוסח ג של יוסיפון. אינטרפולאציה ב היתה כבר בכתב־היד של יוסיפון שהוא עיבד והרחיב, אך גם שאר הטכסט של הרומאן על אלכסנדרוס אשר בנוסח ג יש בו עקבות המראים, שלמחבר נוסח ג היתה ידיעה עצמית של 'תולדות אלכסנדרוס'⁵⁸⁵. המהדיר רומז בעצמו למקורו וקורא לו 'ספר תולדות אלכסנדרוס אשר

(הוצאת ישראל לוי, עמ' IX). כתיבת השמות היא כאן שונה בין שני התרגומים העבריים במקום שהמחברם 'יכול לטעות בקריאת האותיות הערביות הנשתנות או הדומות אשה אל רעותה'. אחד השמות הוא שם אמו של אלכסנדרוס Olympiadis, הנקראת בכתב־יד פאריס 'אלפנדיוש' ובכתב־יד לונדון 'נביאדש', וכן באינטרפולאציה ב שביסופון היא נקראת 'נביארש'. — דעתו של ישראל לוי (עמ' X) היא 'כי מעתיקי כ"י לונדון וכ"י פאריס תרגמו נוסחאות שונות מספר אחד ערבי'.

583 עזריה מן האדומים, מאור עינים, ווארשה, תרנ"ט, עמ' 203, ועיין המבוא לתולדות אלכסנדר של ישראל לוי, קובץ עלי־ב, עמ' XII.

584 בכתב־יד לונדון קיימות גם הוספות, הלקוחות מ'מעשה אלכסנדרוס' הוא אינטרפולאציה א: ישראל לוי, עמ' 57, הערה 10 (מעשה אלכסנדרוס, פרק ו, כלפי סוף, יוסיפון, מהדורת מאנטובה, עמ' פח), וכן עמ' 77, הערה 1 לעמ' 45 (מעשה אלכסנדרוס, פרק י, מהדורת מאנטובה, קה), וכן שם, הערה 5 (מעשה אלכסנדרוס, פרק י, מהדורת מאנטובה, עמ' קה), שם, הערה 9, עמ' 78, הערה 6 לעמ' 46 וכן שם, הערה 8. הרוכ המכריע של ההוספות מיוסיפון שבכ"י לונדון של תולדות אלכסנדרוס הם מפרקי י של 'מעשה אלכסנדרוס'. אין לדעת, אם ההוספות הללו מקורן ב'מעשה אלכסנדרוס' עצמו או שמה מוצאן מכתב־יד של יוסיפון, אשר בו היתה אינטרפולאציה א. במיוחד מוזרה, לאור מסקנותינו, העובדה, המובאת אצל לוי בעמ' 56–57 כהערה 4 לעמ' 8 של הטכסט: בדיוק במקום שבו נפסקת ביוסיפון אינטרפולאציה ב ומתחילה (בנוסח שבו קיימת אינטרפולאציה ב) אינטרפולאציה א, נמצאת בכתב־יד לונדון הוספה, הלקוחה, כשאר ההוספות כגון זו, מ'מעשה אלכסנדרוס' או מאינטרפולאציה א, ומתחילה במלים: 'וימלך אלכסנדרוס תחת אביו', והיא למעשה זהה למה שכתוב ב'מעשה אלכסנדרוס' סוף פרק א וראשית פרק ב, וביוסיפון, דפוס מאנטובה עמ' פו, החל משורה 2 (הומינר, עמ' מד, שורה 20). ישראל לוי, עמ' 57, מוסיף אחרי המובאה: 'מכאן ואילך ספור היוסיפון אינו דומה עוד לכתב־יד לונדון ולא לכתב יד שלנו (ז"א כ"י פאריס)'. איני יודע להסביר, למה בדיוק במקום שבו נפסקת אינטרפולאציה ב ובו נפרדים, משום כך, נוסח היוסיפון (בשלב המאוחר) ונוסח כתב־יד לונדון, נמצאת בכ"י לונדון הוספה מ'מעשה אלכסנדרוס'. רק זאת אוסיף ואומר: ב'מעשה אלכסנדרוס' ובהוצאת מאנטובה ובנוסח הארוך של יוסיפון, נאמר כאן שאלכסנדרוס בראשית מולכו היה בן עשרים שנה, בשני כתב־יד של יוסיפון היה אז בן י"ח שנה, ולפי כ"י לונדון היה בן שש ועשרים שנה. מספר זה בטעות יסודו. המספר הנכון הוא עשרים שנה והמספר שמנה־עשרה של שני כתב־היד נלקח מסוף הסיפור על אלכסנדרוס (מעשה אלכסנדרוס, סוף פרק יב, דפוס מאנטובה, עמ' קיא).

585 בפרק ה של 'מעשה אלכסנדרוס' (ובפרק ט של הנוסח הארוך של יוסיפון, הומינר, עמ' מז) נמצא הסיפור, איך אלכסנדרוס בא כמרגל אל דרישו. בסיפור זה נמצאים בנוסח ג של יוסיפון ארבעה מקומות, החסרים

חיברוהו חרטומי מצרים וחכמיה' (הומינר 'עמ' לד, וכן 'עמ' ס וכן 'עמ' סא). ההזכרה הראשונה אמנם לקוחה מהתחלת אינטרפולאציה ב, כפי שמצא אותה המהדיר בעותק של יוסיפון אשר עיבד אותו (עיין דפוס מאנטובה, 'עמ' סה); שם זו ההתחלה של כתב-היד של 'תולדות אלכסנדרוס', וזה שם החיבור הן בכ"י פאריס והן בכ"י לונדון⁵⁸⁶, ואת ייחוס החיבור לחרטומי מצרים תמצא הן בדפוס מאנטובה, 'עמ' סה והן בהתחלת כתב-יד לונדון. ההזכרה השנייה של 'תולדות אלכסנדרוס' (הומינר, 'עמ' ס) אפשר שהיא תולדה של ההזכרה הראשונה ושל דברי עותק יוסיפון שהיה בידי המהדיר גם יחד. ברם את השם 'תולדות אלכסנדרוס לחרטומי מצרים' מצאנו גם כשם החיבור אצל עזריה מן האדומים. ונוסף על כך, בשעה שהמהדיר מדבר בפעם השנייה על 'ספר תולדות אלכסנדרוס', הוא באמת משתמש לא ביוסיפון שלפניו, אלא בחיבור זה⁵⁸⁷. גם שאר החומר מוכיח שאחד ממקורותיו של מחבר נוסח ג של יוסיפון היה ספר תולדות אלכסנדרוס, תרגום עברי של חיבור ערבי שמקורו

בשאר הנוסחים של יוסיפון ואשר יש להם הקבלות הן ברומאן של אלכסנדרוס והן ב'תולדות אלכסנדרוס' שהוציא ישראל לוי (שם, 'עמ' 21); הוצאת דן, 'עמ' 64–65. והנה ארבעת המשפטים של נוסח ג של יוסיפון (הוצאת הומינר, 'עמ' מז):

(א) 'וענהו לאמר: אכול על שולחני ושתה עם השרים, אחרי כן אשיבך מליך'; (ב) 'כה משפט אדוני אלכסנדרוס לעשות לכל שליח הבא אליו מאת המלך: כל כלי זהב וכסף כי ישקוהו בו כי יאכל באוכלי שולחנו, לא ישוב עוד אל השולחן, והיה לשליח. ואחשוב אני, כי כה משפטיך גם אתה, אדוני המלך. ויענהו דריוש לאמר: הגדיל לעשות בזה אלכסנדרוס אדוניך'; (ג) 'והוא כבר ראהו, כי שלחו דריוש אליו לשליח'; (ד) 'והמלך ידע הדבר ויצו לרדוף אחרי'. — גם בסיפור על פגישת אלכסנדרוס עם חכמי הודו (מעשה אלכסנדרוס, פרק ח) נמצאים בנוסח הארוך של יוסיפון (פרק יא, הומינר, 'עמ' נא) דברים המגלים שבעל נוסח ג השתמש בתולדות אלכסנדרוס שתורגמו מערבית לעברית: על חכמי הודו נאמר בנוסח הארוך של יוסיפון: 'והם האברמייך' וזו צורה ערבית של הבראמהאנים; הוספה זו אינה נמצאת ב'תולדות אלכסנדרוס' שבכ"י פאריס. ברם לשלוש מחשבותיהם של חכמי הודו ישנן הקבלות בתוך הנוסח הזה של 'תולדות אלכסנדרוס' (הוצאת לוי, 'עמ' 34, הוצאת דן, 'עמ' 90–91). ואלה שלוש התשובות הנידונות שבנוסח הארוך של יוסיפון: (א) 'גופותינו קברותינו, ובהפרד נשמחנו מגיותנו נחיה'; (ב) 'אצלכם המתים ואנחנו כלנו חיים'; (ג) 'אצלנו השמאל ואצלכם הימין, גם כי השמאל הכי נכבד, כי הוא משכן ללב, שהוא שורש לחיים האנושיים'. — בסוף מסעיו של אלכסנדרוס ולפני הסיפור על נסיבות מותו של המלך (ב'מעשה אלכסנדרוס', אחרי סוף פרק יא) מוסיף הנוסח הארוך של יוסיפון (התחלת פרק יג, הומינר, 'עמ' ס) את הדברים הבאים: 'ויהי אחר הדברים האלה, הוסיף עוד אלכסנדרוס לחפש העולם, וילך עד קצות הארץ והמדברות והימים, ויעל על רוחו לעלות למרום באויר השמים, ולרדת לקרקעות הים הגדול, והלך לקצות הארץ והמדברות והימים. וישם את פניו ויבא בבלה. ויעש כן על פי מלאכות נוראות וחכמות נפלאות, ככתוב בספר תולדות אלכסנדרוס וקורותיו, אשר חיברוהו חרטומי מצרים וחכמיה'. כאן רומז המחבר לסיפור על עלייתו של אלכסנדרוס 'למרום באויר אשר בשמים' ולירידתו 'לקרקעות הים הגדול'. דברים אלה לא נמצאים בשום נוסח של 'מעשה אלכסנדרוס', היא אינטרפולאציה א, אלא בנוסח הארוך של יוסיפון. הסיפור נמצא בערך באותו המקום בתרגום הלאטיני של הרומאן (עיין אוספלד, בחיבורו המובא לעיל, הערה 575, 'עמ' 106) והוא, כמובן, נמצא ב'תולדות אלכסנדרוס' העברית (ישראל לוי, 'עמ' 48–49, הוצאת דן, 'עמ' 118). עיין גם להלן, הערה 589.

586 ראינו שהמהדיר קורא, בהזכרתו השנייה (הומינר, 'עמ' ס) למקורו 'ספר תולדות אלכסנדרוס וקורותיו' וכך כתוב באמת בהתחלת כ"י לונדון: 'זה ספר אלכסנדרוס מקדון וקורותיו וגבורותיו' וכו'.

587 עיין לעיל, סוף הערה 585.

בלאטינית, אשר ממנו נלקחה אינטרפולאציה ב של יוסיפון. אם כן הפעם לא בדה מהדיר נוסח ג של יוסיפון את מקורו ואת שמו מלבו, כפי שנהג לעשות במקרים אחרים⁵⁸⁸. הוא הכיר את החיבור הן מתוך אינטרפולאציה ב שביוסיפון והן מתוך החיבור עצמו שהיה בידו. הן לצורך ידיעת התפתחות הנוסחאות של הרומאן על אלכסנדרוס והן לצורך הבנת הנוסח הארוך של יוסיפון, מאלף ביותר פרט אחד של תיאור אלכסנדרוס, הנמצא בנוסח הארוך הזה⁵⁸⁹. ב'מעשה אלכסנדרוס' (פרק יב, 22–23) נאמר: 'ותלד רוקסנין בת דריוש אשת אלכסנדרוס בן ויקראו שמו המקדונים אלכסנדרוס כשם אביו, ודבר זה נמצא, כמובן, גם באינטרפולאציה א של יוסיפון (עיין הוצאת מאנטובה, עמ' קיב); השם רוקסנין (ו'א האקוסאטיבוס היווני Roxanen של השם רוקסני) משובש שם ל'דוקסין'. והנה במקום זה כתוב בנוסח ג של יוסיפון (פרק יד, הומינר, עמ' סב): 'דוקסין — ונקרא שמה עוד רושנאן — והיא בת דריוש — והיא היתה אשת אלכסנדרוס, ותשאר הרה בלכתו אל ארץ הודו, מלכה על מקדוניה, בעצת ברדאקוס הזקן אשר היה בעל לאחותה, ותלד דוקסין בת דריוש — היא רושנאן אשת אלכסנדרוס — בן, ויקראו את שמו המקדונים אלכסנדרוס, על שם אביו המת'. מחבר נוסח ג חוזר על העניין שנית, כשהוא מוסיף אחרי סוף אינטרפולאציה א קטע דמיוני, בו (סוף פרק טו, הומינר, עמ' סו) הוא מדבר, בין השאר, על 'ברדקוס זקן מזקני מקדוניה, אשר משל על כל עם מקדוניה עם משואן (צ"ל רושנאן) אשתו, וגם שמה דוקסין (צ"ל דוקסין)'. מן ההשוואה של המשפט שב'מעשה אלכסנדרוס', הנמצא, כמובן, גם באינטרפולאציה א שביוסיפון, עם המסופר בנוסח ג של יוסיפון ברי, שבדברי הנוסח הארוך נתמזגו דברי אינטרפולאציה א עם מקור עברי נוסף, והמקור השני הזה אינו אלא תולדות אלכסנדרוס, החיבור הערבי שתורגם לעברית. על שני מקורות אלה מצביעה כבר העובדה שבעל נוסח ג חוזר ומוזהא את רוקסני בת דריוש ואשת אלכסנדרוס כך: 'דוקסין, ונקרא שמה עוד רושנאן'. דוקסין הוא השם המשובש של האשה לפי אינטרפולאציה א, והיא נקראת רושנאן בכ"י פאריס של 'תולדות אלכסנדרוס'. ברדקוס אינו אלא Perdikkas, והצורה 'ברדקוס' מראה שמקורו של מהדיר נוסח ג של יוסיפון תורגם מערבית לעברית. והנה לשון הקטע מ'תולדות אלכסנדרוס' — לפי כ"י פאריס (הוצאת ישראל לוי, עמ' 52; הוצאת יוסף דן, עמ' 124) — אשר היה לעיני מחבר נוסח ג של יוסיפון, כאשר כתב את אשר כתב: 'ובדברו אליהם (ו'א אלכסנדרוס אל חייליו) עלתה שועתם בבכי דמעה ויאמרו לו: אנא אדונינו המלך הגדול, הודיענו נא מי ימשול עלינו אחריו! השיבם: הנה צויתי ואערוך את כל האנשים אשר יהיו מושלים על הארצות, ואטש דבר מלכות מקדון ואתנהו בידכם להמשל עליכם בן טבאל (כ"י לונדון): ואתם אנשי מקדוניה המליכו עליכם את הישר בעיניכם ואת

588 למשל בשעה שהוא מזכיר לראשונה את ספר תולדות אלכסנדרוס (פרק ששי, הומינר עמ' לד) הוא מונה כמקורותיו גם את 'דברי סטרכון הכפתורי וניקולאוס הדמשקי וטיטוס הסופר הרומי'. את שמות הסופרים הללו הכיר, כמובן, מיוסיפון.

589 כאן יש להוסיף ולומר שמיד אחרי הזכרת עלייתו של אלכסנדרוס 'למרום באויר השמים' וירידתו 'לקרקעות הים' (עיין לעיל, הערה 585, הומינר, פרק יג, עמ' ס), ממשיך הנוסח הארוך של יוסיפון ואומר: 'ויכתוב עוד אלכסנדרוס איגרת, ויודיע את כל זה למלמדו להועיל אריסטו'. כתיבת המכתב לאריסטוטלס באמת נזכרת ב'תולדות אלכסנדרוס' אחר-כך, עמ' 50 של הוצאת ישראל לוי והוצאת יוסף דן, עמ' 120.

אשר ייטב בעצתכם). ויחלו את פניו להמליך עליהם בר דקום (כ"י לונדון: בארדקוס) כי בא בתוכם (כ"י לונדון: היה זקן בתוכם)⁵⁹⁰. ויצו אלכסנדר ויביאהו לפניו וימליכהו עליהם ויצוהו לקחת את רושנאן אשתו.

אם כן, מחבר נוסח ג של יוסיפון איחד בדבריו את מה שלמד מאינטרפולאציה א ואת מה שקרא בנוסחו של תולדות אלכסנדרוס: משם קיבל את השם רושנאן כשם אשתו של אלכסנדרוס ומשם קיבל את ידיעותיו על ברדקוס (הוא Perdikkas) ותפקידו של איש זה אחרי מות אלכסנדרוס, ומשם אף הסיק שברדקוס נשא את רושנאן לאשה. העובדה שהוא מדבר על 'ברדקוס הזקן' מלמדת, שלפחות בנקודה זו היה הנוסח של תולדות אלכסנדרוס אשר בידי קרוב יותר לכ"י לונדון מלכ"י פאריס. חשוב לציין שהסיפור הזה על Perdikkas, הנמצא בנוסח ג של יוסיפון ובתולדות אלכסנדרוס, לא נמצא בשום נוסח אחר של הרומאן על אלכסנדרוס, אלא אך ורק בעיבוד J של התרגום הלאטיני⁵⁹¹. מכל האמור ברי, שאף כאן השתמש מחבר נוסח ג של יוסיפון בנוסח עברי של 'תולדות אלכסנדרוס' אשר תורגמו לעברית מערבית, והחיבור הערבי לא היה אלא תרגום של הנוסח J² של התרגום הלאטיני של הרומאן על אלכסנדרוס. הנוסח העברי של תולדות אלכסנדרוס הגיע אלינו בשני כתבי-יד שונים, כ"י פאריס וכ"י לונדון, וכבר ראינו שאינטרפולאציה ב שביוסיפון אינה למעשה אלא החלק הראשון של התרגום המשותף בכ"י לונדון. כבר אמרנו שכתבי-יד אחד של 'תולדות אלכסנדרוס' היה בספרייתו של עזריה מן האדומים, וכן הראינו שבחיבור זה השתמש גם המהדיר של הנוסח הארוך של יוסיפון. הוא נהג כלפי החיבור הזה באותו דמיון פראי כדרך שנהג כלפי שאר מקורותיו. הוא פוסק (פרק טו וראשית פרק טז, הומינר, עמ' סו) כי 'אגוסטוס הקיסר הגדול הזה, נכד ברדאקוס (הוא Perdikkas, בן-זמנו של אלכסנדרוס!) זקן מקדוניה' היה. ומהו אילן-היוחסין המדומה? 'יהי אחרי מות ברדאקוס הזקן המולך על מקדוניה, האוהב לישראל, וימלוך סליקוס בנו תחתיו, אבי אגוסטוס הקיסר החסיד אשר זכרנוהו'.

בסוף כ"י לונדון של 'תולדות אלכסנדרוס' נמצא הקולופון: 'נשלם זה הספר והעתיקו החכם החוקר על סודות המציאות והחכמה באמת ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תבון זצ"ל מרמון ספרד והעתיקו בזמן אשר העתיק ספר המורה אשר לא יסולה בכתם אופיר. וזה הספר נמצא ביד קצת אנשים בהעתקת לאחריו והוא משובש מאד כי הוא העתיקו מלשון והמעתיק השלם העתיקו מלשון הגרי ללשון עברי תהי משכורתו שלימה'. מכאן מסיק ישראל לוי (עמ' XII-X), שמחבר כתבי-יד לונדון של 'תולדות אלכסנדרוס' הוא שמואל אבן תבון. אולם לפי העובדות שאספנו נראה דבר זה כבלתי-אפשרי. לפי שאמרנו, כתבי-יד לונדון נוצר בדרך זו, שהסופר השלים כתבי-יד בלתי-שלם של תרגום אחד על-ידי נוסח אחר שהיה בידי. שמואל אבן תבון יכול היה אפוא להיות רק המתרגם של אחד משני התרגומים העבריים מערבית לעברית של תולדות אלכסנדרוס. אך אי-אפשר, לדעתי, שהיה המתרגם שחיבר את

590 הנוסח הלאטיני (עיין ישראל לוי, עמ' 81) גורס: *Perdicam proconsulem*.

591 *Merkelbach* (עיין לעיל, הערה 575), בייתוד עמ' 131-132, ושים לב להערה 3 לעמ' 131 שם. הקטע הזה חשוב בשביל מרקלבאך לשם שיחזור אחד ממקורותיו של הרומאן על אלכסנדרוס.

הנוסח הנמצא בלתי-שלם בכתב-יד לונדון והתחלתו היא באינטרפולאציה ב ביוסיפון, כיוון שנוסח זה כבר היה קיים לפני שנת 1160, שלפניה הוכנסה התחלתו לספר יוסיפון — ושמאל אבן תיבון חי בין השנים 1150–1230 בערך. אם כן, הוא היה יכול להיות אך ורק מתרגמו של הנוסח שנשתמר בשלימות בכתב-יד פאריס וסופו גם בכתב-יד לונדון. המעתיק של כתב-יד זה היה יכול להעתיק את ההערה מתוך הקולופון של כתב-היד השני, שבו השלים את הנוסח הבלתי-שלם שהיה בידו. אמנם יש לציין, שההערה על שמאל אבן תבון אינה נמצאת בסוף כ"י פאריס, שהוא העתק של אותו הנוסח שאפשר שמאל אבן תבון הוא מחברו. עובדה זו, כמו העובדה שהידיעות הנמצאות בהערה הנ"ל אינן מדויקות⁵⁹², מחלישה, במידת-מה, את הוודאות שאכן תרגום זה הוא פרי עטו של אותו מלומד מפורסם. הבה נסכם: ספר יוסיפון, שנחתבר בשנת 953 לסה"נ, המספר את תולדות ישראל והעולם בימי בית שני, מוסר, כמובן, גם סיפורים אחדים על אלכסנדרוס מקדון, אך החומר הלקוח מן הרומאן על אלכסנדרוס לא היה כלול בתוכו, עד שהכניס סופר מן הסופרים, לפני שנת 1148 לתוך הספר את אינטרפולאציה א, המספרת את מעשי אלכסנדרוס החל מימיו האחרונים של אביו ואילך ואת תולדות העולם ממות אלכסנדרוס עד אוגוסטוס קיסר. לפי שנראה מיד, הגניב הסופר לתוך יוסיפון חיבור קטן, שנשתמר גם בצורה עצמאית, בלתי תלויה בנוסחאותיו של יוסיפון. לפני שנת 1160/1 הכניס סופר אחר לתוך יוסיפון, לפני אינטרפולאציה א, קטע המתאר את לידת אלכסנדרוס ואת ימי נעוריו עד מות פיליפוס אביו (אינטרפולאציה ב). אף אינטרפולאציה זו אינה פרי-עטו של המגניב, אלא חלק ראשון של תרגום עברי מערבית. חלק גדול יותר של תרגום זה נשתמר באופן עצמאי בכתב-יד לונדון של תולדות אלכסנדרוס.

36. אינטרפולאציה א ביוסיפון ו'מעשה אלכסנדרוס'

אינטרפולאציה א שביוסיפון נשתמרה, באופן בלתי-תלוי ביוסיפון, כחיבור קטן ושמך 'מעשה אלכסנדרוס' בכתב-יד דה רוסי מס' 1087 שבפארמה⁵⁹³. כתב-יד זה נכתב, לפי צורת הכתב, במאה הארבע-עשרה וכולל חיבורים עבריים שונים וביניהם גם את החיבור שלנו. זה הכיל 9 דפים, אולם הדף החמישי אבד בכתב-יד שלפנינו⁵⁹⁴. באמצע שורה 2 של העמוד האחרון סימן הסופר על-ידי שש נקודות לאקונה, ובשוליים העיר 'כ"נ שהנה חסר הרבה'. מכאן יש ללמוד, שכתב-היד, שבו השתמש הסופר, היה לקוי במקום אחד, וכנראה חסרו בו כמה דפים. אנחנו השלמנו הן את מה שאבד בדף החסר מכתב-יד פארמה והן מה שהיה חסר כבר בכתב-ידו שהעתיקו על סמך הנוסח שביוסיפון, דהיינו בהוצאתנו סוף פרק ח עד כמעט סוף פרק ט, והשורות האחרונות של הכרוניקה (סוף פרק יג של 'מעשה אלכסנדרוס'). הסופר של כתב-יד פארמה העתיק את כתב-היד בנאמנות רבה ואף כתב-ידו היה מצוין, לפחות במה שנוגע לרומאן של אלכסנדרוס בעברית, כפי שמעיד ניקוד כמה מלים יווניות, למשל: יִדְאָ

592 בייחוד בלתי ברור מה שכתוב בהערה זו על תרגומו של אלחריזי של המורה לרמב"ם.

593 עיין J.B. De Rossi, *MSS Codices Hebr. Bibl.*, pp. 55–6.

594 דף זה היה כבר בכ"י פארמה חסר כאשר מ. שטיינשניידר עיין בכתב-יד זה. כך אפשר להסיק ממסירת

התוכן שבחיבורו Zur Alexandersage, Hebräische Bibliographie, p. 46.

(*δαίδα*) בוקיפלוֹן (*Boukaífalos*) — כתיב יווני עממי, פֶּטְרָס (שם העיר ביוון) וכדומה. הניקוד של התעתיקים הללו נעשה על-ידי איש היודע את המקור היווני של התרגום; אם כן מסתבר, שהמלים הללו נוקדו כבר בידי המתרגם העברי עצמו.

כבר אמרנו — בהתחלת סעיף 34 — שאינטרפולאציה א של יוסיפון כוללת תרגום של שני חיבורים, המתורגמים מיוונית לעברית והם: (א) הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון, המובא כאן בלי סיפור לידתו, ומתחיל רק בימיו האחרונים של פיליפוס אביו; (ב) כרוניקה ביזאנטית בלתי-ידועה, המספרת על תולדות העולם מימי אלכסנדרוס ועד מלוך אוגוסטוס קיסר. החיבור שבכתב-יד פארמה כלל את האינטרפולאציה א כמעט בשלמותה — כאמור, רק שורותיה האחרונות של הכרוניקה אבדו בלאקונה, הנוכרת למעלה. אחרי הלאקונה נמשך כתב-היד ומביא את סיומו של חיבור אחד על הפראהמאנים, הוא החיבור היווני על-שם פאלאדיוס (9 שורות בערך), ויש להניח שכל החיבור הזה היה פעם קיים בכתב-היד שממנו העתיק סופר כתב-יד פארמה, בשלימותו, ושהדפים הכוללים את סוף הכרוניקה ואת החלק המכריע של חיבורו של פאלאדיוס נתלשו ממנו קודם שהגיע כתב-היד לידי סופר כתב-יד פארמה. החיבור 'מעשה אלכסנדרוס' שבכתב-יד פארמה מסתיים באגדת אלכסנדרוס מתוך התלמוד הבבלי (תמיד לב ע"ב) בנוסח מעניין, הדומה לזה שב'שיטה מקובצת' (חיבור רבני מפורסם, שנתחבר במאה השש-עשרה על-ידי ר' בצלאל אשכנזי).

37. פאלאדיוס על הבראהמאנים

ובכן, כתב-יד פארמה מגלה לנו, בין השאר, שהיה קיים תרגום עברי של החיבור על הבראהמאנים שעל שם פאלאדיוס⁵⁹⁵. פאלאדיוס⁵⁹⁶, נזיר והגמון נוצרי שחי במאות הרביעית והחמישית, מפורסם בייחוד כמחברו של הספר *Λαυσιακή ιστορία*, המספר על חיי הנזירים המתבודדים במצרים. לו מיוחס — אולי בצדק — החיבור ששריד ממנו נתגלה עתה בעברית בכתב-יד פארמה. החיבור הקטן הזה דן בחיי הבראהמאנים שבהודו ונקרא *Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἐθνῶν καὶ τῶν βραγμάνων* (על עמי הודו ועל הבראהמאנים); החיבור נשתמר גם, כאינטרפולאציה בכתב-יד אחד, הוא כ"י A של הרומאן על

595 החיבור בנוסח היווני המקורי יצא עתה בהוצאה ביקורתית: Palladius, *De gentibus Indiae et* הנוסח היווני יצא כבר לאור על-ידי Mueller, בהוצאת רומאן-אלכסנדרוס שלו, פאריס, 1896; בהוצאה זו הוא כולל את הפרקים 7–16 של הרומאן שם. שני תרגומים לאטיניים של החיבור הקטן היו בידי: האחד, על-שם אמברוסיוס, הודפס בהוצאת מילר של הרומאן היווני על אלכסנדרוס; השני נדפס על-ידי Fr. Pfister, בספרו *Kleine Texte zum Alexanderroman*, היידלברג, 1910. — בינתיים פורסם פאפירוס, שנכתב לפני אמצע המאה השנייה לספירה, שהתחלתו אבדה ושחלקו הראשון כולל את החיבור המיוחס לפאלאדיוס, החל מן הפרק 14 (החל מן העמוד 112 של הוצאת מילר), ולכן זכה החיבור לעיון מחדש. הפאפירוס פורסם ב-Museum Helveticum כרך 16, אפריל 1959, עמ' 83–111. בחיבורו דן שם V. Pénélope, *Un recueil de diatribes cyniques*, Pap. Genev. inv. 271, עמ' 77–80, וכן Photiades, *Les diatribes cyniques du papyrus de Genève* 271, pp. 116–136.

596 על פאלאדיוס עיי' RE, ערך Palladios.

597 הוא הודפס בהוצאתו של מילר ועיין לעיל, הערה 595.

אלכסנדרוס⁵⁹⁷ — לפי החלוקה הרגילה של הרומאן תופס החיבור הקטן הזה את הפרקים 7–16 של הספר השלישי של הרומאן⁵⁹⁸. לפי שנראה מיד, ניתוח פנימי של החיבור הקטן, המיוחס לפאלאדיוס, יחד עם שתי תגליות חדשות, יעזרו לנו להתקרב באופן יעיל יותר להבין את התהליך שבו התהווה החיבור. התגלית הראשונה היא מציאת הסוף של החלק הראשון בתרגום עברי בכתב־יד פארמה, והתגלית השנייה היא מציאת פאפירוס יווני, שנכתב לכל המאוחר באמצע המאה השנייה לספירה, והכולל, בחלקו הראשון, את החלק השני של החיבור⁵⁹⁹.

אפילו מתוך קריאה שטחית מתברר, שהחיבור המיוחס לפאלאדיוס מורכב משני חלקים נבדלים שלא נכתבו בידי איש אחד: חלקו הראשון תופס בהוצאת הספר השלישי של הרומאן על אלכסנדרוס את הפרקים 7–10. מחבר החלק הזה אומר שהוא בעצמו אמנם לא ביקר במקום שבו גרים הבראהמאנים, אך הוא מספר על חכמי הודו אלה על-סמך הידיעות שקיבל מאלה שביקרו שם, ובייחוד ממלומד אשר מעיר תיבטי — של מצרים, כמובן (*Θηβαῖος σχολαστικός*), ומספר על קורותיו של האיש הזה שקרו לו בשעת נסיעתו, וממשיך ומוסר ידיעות על ארץ הבראהמאנים, על דרך חייהם, אירגון עדתם ועל בעלי-החיים הנמצאים שם. החלק השני של החיבור (ג, 11–16) עובר לסיפור על הפגישה בין אלכסנדרוס מקדון לבין חכמי הודו. בינתיים פורסם פאפירוס יווני⁶⁰⁰ שמחציתו הראשונה כוללת את החלק השני הזה של החיבור, בערך החל מן הפרק 14 של החיבור ועד סופו: הואיל והתחלת הפאפירוס לא הגיעה לידינו ואבדה, מניחים המוציאים לאור, שפעם כלל הפאפירוס את כל החלק השני של החיבור, למן פרק 11. הפאפירוס עצמו נכתב לפני אמצע המאה השנייה לספירה, ומכאן ברור וברור שהחלק השני של החיבור הקטן מוצאו מזמן הקדום בהרבה יותר מימי פאלאדיוס, ההגמון הנוצרי. בלי מציאת התרגום העברי היה אפשר להניח⁶⁰¹, שהחלק הראשון של החיבור נוצר כהשלמה לחלק השני ושחלק ראשון זה לא היה אף פעם חיבור עצמאי. ברם עתה ברור, שאף החלק הראשון של החיבור הקטן, המיוחס לפאלאדיוס, היה קיים אף הוא באופן עצמאי: סוף התרגום העברי שנשתמר בכתב־יד פארמה, מסתיים בפרק 10 של החיבור. המשפט האחרון של התרגום העברי הוא (פרק יד): 'זה דרך ברגמני ומולדותם וברייתם כדברי אלכסנדרוס מפי תביאוס'. משפט זה דומה, אך אינו זהה עם סיום החלק הראשון של החיבור, לפי תרגומו הלאטיני, המיוחס לאב־הכנסייה אמברוסיוס⁶⁰². במשפט

598 החלוקה הזאת נשמרת גם באותן ההוצאות, שבהן לא הודפס החיבור הקטן: בהוצאות כאלה מדלגים על מספרי אותם הפרקים של ספר ג. לעומת זאת מתחלק החיבור עצמו חלוקה אחרת בהוצאתו החדשה של Berghoff (עיין לעיל, הערה 595).

599 על הפאפירוס עיין לעיל, הערה 595. על החיבור השני שבאותו הפאפירוס עיין ד. פלוסר, 'הראיית מימין ארי סבל?', המקרא ותולדות ישראל, מחקרים... לזכרו של יעקב ליוור, תל-אביב, תשל"ב, עמ' 337–339. 600 עיין ההערה הקודמת.

601 כך, באמת, מניחים במאמר שב־Museum Helveticum, כך 16, 1959, עמ' 121, ועיין לעיל, הערה 595. 602 Haec est quae a Thebaeo scholastico de Brachmanis audivisse se affirmat Musaeus. Quae vero ex historiis de Alexandri vita legi et quae ex plerisque auctoribus ad haec facientia de illis desumpsit, nunc subnectam. על המחבר, המסתתר מאחורי אב־הכנסייה אמברוסיוס עיין המאמר המובא לעיל, בהערה הקודמת, עמ' 129–134. אם המתרגם הזה הוא באמת האיש, המכונה בפי החוקרים

העברי המסיים שבכתב־יד פארמה נזכר כמקור איש ושמו 'תביאוס'. שם זה איננו אלא המלה היוונית *θηβαῖος*, כלומר: איש תיבִי, שהיה, כפי שראינו, מקורו של החלק הראשון של חיבורנו.

בגלל חוסר חומר על הנושא, ובעיקר בגלל מיעוט השורות שנשתמרו בתרגום העברי, עלינו להסתפק בסקירה ראשונה בלבד⁶⁰³. אין, למשל, לקבוע בינתיים בוודאות, אם התרגום העברי של החיבור נעשה מיוונית, או מאחד משלושת תרגומי הלאטיניים⁶⁰⁴. דבר זה אפשרי בהחלט, כי לידינו הגיעו תשעה כתב־יד, הכוללים את התרגום הלאטיני רק של החלק הראשון, והחיבור הזה נקרא שם *Commonitorium Palladii*. ברם, דווקא העובדה הנ"ל מלמדת, שאכן החלק הראשון של כל החיבור היה פעם קיים ביוונית כחיבור עצמאי. קשה גם להניח שהחיבור האחרון שב'מעשה אלכסנדרוס' תורגם משפה אחרת מזו של החיבור הראשון, ולכן יש להניח כמעט בביטחון שהתרגום נעשה ממקור יווני, ואין סיבה לפקפק בהנחה, שאכן מתרגם עברי אחד תירגם מיוונית הן את הרומאן על אלכסנדרוס והכרוניקה הביזנטית, המגיעה מאלכסנדרוס עד לימי אוגוסטוס קיסר, והן את החיבור היווני, המהווה כיום חלק ראשון של החיבור על הבראהמאנים, המיוחס לפאלאדיוס. ראוי עוד לציון, שהמתרגם העברי אומר שהוא מוסר את 'דברי אלכסנדרוס מפי תביאוס'. קביעה זו איננה נמצאת בנוסח היווני והתרגומים הלאטיניים של החיבור, ואין לדעת אם המתרגם העברי מצא את הייחוס לאלכסנדרוס מקדון בכתב־ידו שממנו תירגם. הטעות עלולה היתה להיווצר בנקל: בתוך הנוסח היווני (ג, 10) מיוחס החיבור ל־*Arrianos* אשר גם חיבר תולדות אלכסנדרוס מקדון, וגם במשפט המסיים את החלק הראשון של התרגום הלאטיני על־שם אמברוסיוס נזכר אלכסנדרוס מקדון⁶⁰⁵. הייחוס המוטעה לאלכסנדרוס מקדון מעניין משתי בחינות: ראשית, על אף הייחוס המוטעה שבתרגום העברי החיבור עצמו — בניגוד לחלק השני של 'פסיכודור־פאלאדיוס' — אינו מדבר כלל על קורות אלכסנדרוס מקדון; שנית, לגבי ידינו מכל מקום הזכרת אלכסנדרוס כאן מאלפת. לפיה מובן, למה חיבור, המדבר על 'דרך ברגמני במולדתם וברייחם', נמצא בכתב־יד פארמה בשכינות הרומאן על אלכסנדרוס מקדון, שאף בו מסופר על חכמי הודו.

החיבור ששמו 'מעשה אלכסנדרוס', הכלול בכתב־יד פארמה, היה מורכב אפוא משני חלקים בלתי־תלויים זה בזה: הסיפור על אלכסנדרוס עם נספח על תולדות העולם עד

Ambrosiaster, קרוב להניח שהוא זהה עם היהודי שהתנצר שחיבר את *Hegesippus*, אחד המקורות החשובים ביותר של יוסיפון העברי, ועיין לעיל, הערה 389.

603 ראוי לציון שלפי הערך *Palladios* אשר ב־*RE* וכן בהוצאתו של ברקהוף (עיין לעיל, הערה 595), בשתי ההוצאות הראשונות, זו של *J. Camerarius* (לייפציג, 1571) וזו של *Bissaeus* (לונדון, 1665) נקרא רק החלק הראשון (ג', 7–10) בשם *Palladios*. לעובדה זו יש משמעות לגבי בעייתנו. על קיום עצמאי של החלק הראשון, הוא שתורגם לעברית, מצביעה גם העובדה שרק חלק זה בלאטינית נשתמר בכמה כתב־יד (עיין ברקהוף עמ' 17*).

604 שניים מהם היו ביד: האחד, על שם אמברוסיוס (עיין לעיל, הערה 602), הודפס בהוצאת מילר של הרומאן היווני על אלכסנדרוס; השני נתפרסם על־ידי *Fr. Pfister*, בספרו *Kleine Texte zum Alexanderroman*, היידלברג, 1910.

605 עיין לעיל, הערה 602.

אוגוסטוס, ותרגום המקור של החלק הראשון של החיבור על הבראהמאנים, המיוחס לפאלאדיוס. החיבור השני הזה לא הובלע על-ידי האינטרפולאטור בתוך ספר יוסיפון. ברם מתקבל על הדעת, שאותו המתרגם שתירגם את החיבור הראשון תירגם גם את החיבור על הבראהמאנים, והאינטרפולאטור של יוסיפון דילג על חיבור זה, כנראה משום שחשב שאין בו חשיבות היסטורית ושתיאור חיי הבראהמאנים ירחיק את הקוראים מעיקר העניין, סיפור תולדות ישראל והעולם בימי בית שני. הואיל וסביר שאותו המתרגם העברי תירגם את שני החיבורים — זה שהוכנס ליוסיפון וזה על הבראהמאנים — מיוונית לעברית, ייתכן ששני החיבורים גם יחד היו בכתב-ידו היווני, שממנו תירגם, אך הדבר, כמובן, איננו ודאי.

38. מעשה אלכסנדרוס אצל יוסיפון ובכתב-יד פארמה

קודם שנדון על אופיו של 'מעשה אלכסנדרוס' עלינו להוכיח ולהראות שהנוסח הנמצא בכתב-יד פארמה אינו קטע מתוך יוסיפון, אלא החיבור בצורתו הבלתי-מעובדת על-ידי האינטרפולאטור. והדוגמאות הבאות עשויות להוכיח, שהאינטרפולאטור שינה את סגנון המקור והשמיט חלקים מן הנוסח המקורי שהיה בידו:

יוסיפון

כתב-יד פארמה

(א) פרק ו, 36–45

ועוד מצא במקום אחר חול הרבה,
וירא שם חיות כחמור הוא ערוד
ואורכם חמש אמות ושש עינים להם
ולא ראו כי אם בשתי עינים.
ועוד מצא במקום אחר אנשים בלא
ראש ועיניהם ופיהם בחזה שלהם
ומדברים כלשון בני אדם
ואוכלים דגים ומלקטים מן החול.

וירא סרטנים גדולים כספינות
וילך משם במדבר אחר ויבוא עד ים
ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם
שמים וארץ בלבד.
ויבוא בספינה אל אי אחת

וילך במקום אחר וימצא כל הארץ ההיא
חול, וירא שם חיות כחמור יער הוא
ערוד, ואורכם חמשה אמות ושש עינים
להם, ולא היו רואים כי אם משתי עינים.
וילך במקום אחר וימצא אנשים ולא היה
להם ראש ועיניהם ופיהם היו בחזה שלהם
והיו מדברים בלשון בני אדם
והיו אוכלים דגים והיו מלקטים מן החול
ומן הארץ איטנא⁶⁰⁷ הנאכלים במקומינו⁶⁰⁸,
ומשקל לכל אחד שלשים ליט'.
וירא סרטנים גדולים כספינות
וילך משם דרך המדבר ויבוא עד ים
ולא ראה לא עוף ולא חיה כי אם
ארץ ושמים בלבד,
ויבוא בספינה ויבוא⁶⁰⁹ באי אחד
והאי קרוב לארץ⁶¹⁰

606 הקטע הבא, הנמצא במקור, חסר ביוסיפון.

607 ὄψα.

608 הוספת המתרגם.

609 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

610 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

וישמע מדברים בלשון בני אדם והיו יוונים
והמדברים לא היה רואה.

וישמע מדברים בלשון בני אדם והם יוונים
והמדברים לא יראה אותם.

(ב) פרק ח, 1-4

ויחפון אלכסנדרוס ללכת משם אל אוקסידרקס,
לא⁶¹¹ להילחם עם יושבי הארץ
כי אם לראות את החכמים היושבים שם
והם חכמים למאד
ועירומים הם בלא בגד
ועל כן⁶¹² נקראו בלשון יוונים גימנוסופיסטס
והם שוכנים בסוכות ובמחילות עפר.

וילך משם אל אוקסידרקס
לראות חכמי יושביה
כי הם חכמים למאד
והם ערומים בלא בגד
והם יושבים בסוכות ובמחילות עפר.

(ג) פרק י, 24-31

וישמע אלכסנדרוס ויאמר לאיפטולומיאוס:
קח את עטרת מלכותי ואת בגדיי
ותהיה מלך כמוני ועשה בערמה וקראני בשם אחר
ואמור: קראו לי את אנטיגונוס מלאך נאמן כמוני!
וכאשר אבוא, עשה עצמך לספר לי את דברי הנער
לפניו ואמור לי: מה זאת תתן לי שנעשה על
אודות בן המלכה זה?
וילבש איפטולומיאוס לבוש בדמות אלכסנדרוס
ויראהו קנדבלס
וירא שלא יצוה להמיתו.

ויאמר לו אלכסנדר:
קח את עטרת מלכותי ואת לבושי
והיה תחת מלך כמוני ועשה בערמה
וקראני בשם אחר!
ויען המשנה ויאמר: אעשה כדברך!
ויעש כאשר ציווה אלכסנדרוס
ויצא המשנה לבוש בגדי מלכות ועטרת על ראשו
וכאשר ראהו קנדבלס
וירא מאד שלא יצוה להמיתו.

מדוגמאות אלו, ובייחוד מן האחרונה, שבה השמיט האינטרפולאטור את עיקר הסיפור, ניתן לראות שהנוסח שבכתב־היד של יוסיפון קוצר וסוגנן. הואיל וכל כתב־היד של יוסיפון מתאימים בנקודות אלו, ברי שהנוסח הנמצא בכתב־יד פארמה אינו קטע מתוך ספר יוסיפון אלא חיבור בלתי תלוי בו. סמוכים לכך אפשר למצוא בעובדה, שכבר עמדנו עליה למעלה, ש'מעשה אלכסנדרוס', החסר בכתב־יד מעולים של יוסיפון והוכנס לתוכו בזמן מן הזמנים, נמצא בכתב־יד פארמה בצורה בלתי־מעובדת ושלמה יותר.

כתב־יד פארמה לא היה, כמובן, העד היחידי של נוסח 'מעשה אלכסנדרוס' בצורתו שקדמה לעיבוד שהעניק לחיבור האינטרפולאטור. לידנו הגיעו עוד שני עדים של הנוסח המקורי של 'מעשה אלכסנדרוס': הראשון הוא קטע קטן של דף שנמצא בגניזה, אך גודל הקטע מספיק רק לשם הקביעה שאין הוא מכתב־יד של יוסיפון, אלא הנוסח הבלתי תלוי בו. העד השני חשוב הרבה יותר. כוונתי ל'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בונפיש⁶¹³. החיבור, שהוא תרגום עברי של הרומאן על אלכסנדרוס מלאטינית, נשתמר

611 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

612 נמצא במקור וחסר ביוסיפון.

613 הטכסט יצא 'ערוך בצורף תרגום אנגלי והקדמה והערות באנגלית' בידי ישראל יוסף קייזיס, הוצאת האקדמיה האמריקאית לימי־הביניים, קמברידג', מאסס, תשכ"ב.

בכתב־יד אחד. המתרגם היה מדרוס־צרפת, ופעל כסופר בין השנים 1340 עד 1353 לספירה. כנספח שני לחיבור, אחרי ספר מוסרי הפילוסופים, נמצא החלק השני של 'מעשה אלכסנדרוס', תרגום עברי של הכרוניקה הביזאנטית — החל ב'מעשה אלכסנדרוס', פרק יב, 20 עד פרק יג, 45. הכרוניקה לא הועתקה עד לסופה, אלא המחבר ראה לנכון לסיימה במאורע חשוב, הוא כיבוש ירושלים על־ידי פומפיוס. השוואה בין נוסח הכרוניקה שבכתב־יד פארמה לבין הנספח שב'תולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בונפיש מלמדת שני דברים חשובים הקשורים זה בזה: ראשית, ברור שהכרוניקה שבנספח איננה לקוחה מן האינטרפולאציה שביוסיפון, אלא מן הנוסח של 'מעשה אלכסנדרוס' בצורה בלתי תלויה בפעולת האינטרפולאטור של יוסיפון; שנית, הנוסח שבחיבורו של עמנואל בונפיש זהה כמעט לחלוטין עם הנוסח שבכתב־יד פארמה⁶¹⁴. מכאן שלנוסח של כ"י פארמה ולזה של עמנואל בונפיש היה אב משותף⁶¹⁵.

גם בגוף סיפורו על אלכסנדרוס השתמש עמנואל בונפיש ב'מעשה אלכסנדרוס' שלנו; זה שימש לו כמקור משני, על־יד החיבור הלאטיני שהוא תרגם לעברית; על כך שהכיר את 'מעשה אלכסנדרוס' כולו, מעידים הקטעים, המושפעים על־ידו. מלבד זה ברור שכמו שאר הסופרים היהודים גם עמנואל בן יעקב בונפיש הכיר את ספר יוסיפון. זאת אפשר לראות מפרק כח של חיבורו: חלומו של אלכסנדרוס בדרכו לירושלים (הוצאת קייזיס, עמ' כג, 29 — כד, 11) וביקורו של אלכסנדרוס בירושלים והסיפור על רצונו של אלכסנדרוס להקים את צלמו בהיכל (עמ' כה, 17 — כו, 15–13) לקוחים מיוסיפון, פרק י. ברם שאר הקטעים, המשותפים ליוסיפון ולעמנואל בונפיש⁶¹⁶, מסתבר שאינם לקוחים מן האינטרפולאציה א שביוסיפון, אלא מאותו כתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס', שממנו העתיק עמנואל בונפיש כנספח את הכרוניקה. דבר זה ניתן להוכיח כמעט בביטחון מלא, משום שקיימים שני מקומות ב'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' שבהם נמצאת אותה שגיאה בספר זה ובכתב־יד פארמה, ושגיאה זו אינה נמצאת בנוסח שהוכנס ליוסיפון⁶¹⁷, וכבר מצאנו אותו

614 עיין קייזיס, עמ' 36–37.

615 ראוי לציין שהן בנספח של עמנואל בונפיש והן בכתב־יד פארמה חסרה הידיעה על המניעים למאסרו של אריסטובולוס השני: ידיעה זו נמצאת ביוסיפון. אביהם של כתב־היד שהיה בידי עמנואל בונפיש ושל כתב־יד פארמה דילג על המלים הללו ('מעשה אלכסנדרוס', פרק יג, 43–45: לבדו... אריסטובולוס), כי עינו עברה בטעות מן התיבה 'אריסטובולוס' שבשורה 43 לאותה התיבה 'אריסטובולוס' שבשורה 45.

616 רשימת הקטעים הללו תמצא אצל קייזיס, עמ' 203–204.

617 בעמ' עב, 4, של הוצאת קייזיס אומרים חכמי הודו באיגרתם אל אלכסנדרוס: 'ואנחנו יודעים כי לך נאה המלוכה ואלינו התכבדה'. כתב־יד פארמה אף הוא גורס ('מעשה אלכסנדרוס', פרק ח, 9) 'מלוכה', ואילו באינטרפולאציה שביוסיפון כתוב 'מלחמה' או 'המלחמה' והוא הנכון, כי כך גורס גם הרומאן על אלכסנדרוס ג, 5, 2. המקום השני, שממנו אפשר ללמוד על קרבנם של הנוסחים של כתב־יד פארמה והנוסח שהיה בידי עמנואל בונפיש, נמצא בהוצאת קייזיס, עמ' צג, 19. ב'מעשה אלכסנדרוס', פרק יב, 17–18 נאמר על אלכסנדרוס 'וימת בחודש, הנקרא פרמותי' בלשון מצרים, הוא חודש אייר'. המלים 'הנקרא... חודש' נמצאות באינטרפולאציה שביוסיפון וחסרות הן בכ"י פארמה והן אצל עמנואל בונפיש, ועיין הרומאן על אלכסנדרוס ג, 35, 1.

מצב במקום אחד בכרוניקה, המהווה נספח בחיבורו של עמנואל בונפיש⁶¹⁸; בידי המחבר ההוא היה אפוא כתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס' וכתב־יד זה היה, מבחינת נוסחו, כעין אח לכתב־יד פארמה. מכתב־יד זה, ולא מיוסיפון⁶¹⁹, לקח עמנואל בן יעקב בונפיש לא רק את נספחו, את הכרוניקה, אלא גם את הקטעים, המקבילים בלשונם לתרגום העברי של הנוסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס. דרך אגב, העובדה שהן החומר הנמצא בגוף ספרו של עמנואל בונפיש והמקביל לאינטרפולאציה שביוסיפון, והן הכרוניקה הביזנטית שבנספח, לקוחים שניהם מכתב־יד של 'מעשה אלכסנדרוס' שהיה דומה ביותר לכתב־יד פארמה, מוכיחה שגם הנספח הזה הועתק בידי עמנואל בונפיש עצמו, ולא נתוסף אחר־כך על־ידי מעתיק אלמוני⁶²⁰.

39. 'מעשה אלכסנדרוס' העברי

החיבור 'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר, לכל המאוחר, בשנת 1148, בה כבר מצאנו יהודה הדסי בתוך ספר יוסיפון. האם נתחבר חיבור זה אחרי ספר יוסיפון? בפרק יג, 20, של אותו החיבור, בחלק שהוא תרגום של הכרוניקה הביזנטית, מסופר: 'ובקל"ד לאולימפידוס היה יוסיפוס היהודי וכתב ספרים'. האינטרפולאטור של יוסיפון שינה את הסיפא של המשפט וכתב במקומה: 'יוסיפוס היהודי, הוא יוסף בן גוריון הכהן הגדול וכתב ספר מלחמה'. כיוון שבנוסח המקורי לא מדובר על יוסף בן גוריון, ייתכן, ואף מתקבל על הדעת, שהכתוב רומז ליוסיפוס עצמו ולא למעבדו העברי המאוחר⁶²¹. אין לנו אפוא שום הוכחה ש'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר אחרי ספר יוסיפון^{621א}, ואין לנו גם שום ידיעה נוספת על הזמן שבו נתחבר החיבור לבד מן העובדה, שכבר הכרוניקה הביזנטית, המהווה את חלקו השני של החיבור, מתבססת על הכרוניקה של אֶפֶסֶס. החיבור העברי נתחבר לפני שנת 1148, ולפי סגנונו העברי מסתבר שזמן חיבורו הוא המאות האחרונות של האלף הראשון או תחילת האלף השני. ואם אכן־חזם כבר הכיר את התרגום העברי של יוסיפון, הכולל את החלק הראשון של 'מעשה אלכסנדרוס', הרי חיבורו נתחבר לפני שנת 1063, שנת מותו של אבן־חזם.

כפי שנראה עוד, החיבור הוא תרגום מיוונית. הוא נעשה אפוא ביוון או באיטליה הדרומית, שחלקה היה תחת שלטון מלכות ביזאנטיון והיו שם אנשים דוברי יוונית⁶²². מלה

618 עיין לעיל, הערה 615.

619 כמובן מחוץ לדברים על ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים, שמקורם אינו הרומאן על אלכסנדרוס אלא יוסיפון. ייתכן שהנוסח של יוסיפון שהיה ביד עמנואל בונפיש לא הכיל בכלל את האינטרפולאציה על אלכסנדרוס והכרוניקה, שהרי ראינו שהמחבר ההוא הכיר את החומר בצורה בלתי־תלויה ביוסיפון.
620 אם כן, הוא הדין ב'מוסרי הפילוסופים', המהווים ב'ספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' את הנספח הראשון, הקדם לכרוניקה.

621 אֶפֶסֶס, שעליו מתבסס כאן 'מעשה אלכסנדרוס', מדבר בכרוניקה שלו (לאולימפיאדה הקל"ג) על יוסף מבני טוביה ואינו מספר, כמובן, על פעולתו הספרותית של איש זה. אולם ייתכן שכבר הכרוניסטן הביזאנטי בלבד את היצירות.

621א השווה יוסיפון א, עמ' 470, שורות 29–30 עם הנכתב שם, עמ' 365, שורה 158, ועיין לעיל, עמ' 146.

622 הידיעה היחידה (בלתי־מספקת לגמרי) על מקום התרגום רמוזה במלים 'איטנא (εἰτνα, כלומר כמהים), הנאכלים במקומנו' (פרק ו, 41).

אחת שב'מעשה אלכסנדרוס' מכריעה את הכף לטובת איטליה הדרומית: הביטוי היווני *βάτραχοι πηδῶντες* (הצפרדעים הקופצות) שבמקור (רומאן על אלכסנדרוס, ב, 33) תורגם ב'מעשה אלכסנדרוס' (פרק ו, 17) במלת 'פרשילונא'. מלה זו ציינה אפוא בפי דוברי המקור מין צפרדעים. מסתבר שזוהי צורת הקטנה של המלה הטיטוניית *frosc* (כלומר *froscelein*)⁶²³. המקום היחיד, שבו ישבו הן תושבים יודעי יוונית והן תושבים ממוצא טוטוני, היא איטליה הדרומית. מקום מלכות ביזאנטיון והדוכסיות הלאנגובארדיות: המלה 'פרשילונא' היא אפוא מלה לאנגובארדית ביסודה, שאולי עברה לאיטלקית של אותם הימים ואותה הסכיבה⁶²⁴. כאמור, תרגום 'מעשה אלכסנדרוס' נעשה מיוונית. זאת כבר הצליח להוכיח ריגר⁶²⁵ בהסתמכו רק על הנוסח המעובד שבספר יוסיפון. עתה, לאחר מציאת כתב-יד פארמה, אפשר להוסיף הוכחות לכך, והרי כמה מהן:

בחיבור מצויות מלים יווניות מרובות, שהמתרגם השאירן במקורן: ד, 7–8; קיריאקין (*Kuriakḗn*); ה', 42: בוקיפלוין (*Boukaífalos*, כתיב עממי במקום *Boukéfalos*); ו, 10: אל ארץ קלאוקין (*εἰς τὴν Χλοικὴν χώραν*), בשיר הביזאנטי על אלכסנדרוס כתוב: (*Χλοακῆν*); ו, 27: איסטקטין (*στακτῆν*); ו, 41: איטנא (*ἔδνα*); ו, 50: מקרי (*μακαροῖ*); ו, 4: בארץ פרסיאקין (*εἰς Πρασιακῆν χώραν*); י, 19: קנדבליס (*Κανδαύλης*); יא, 9: מקריבים 'לויאוס ופוסידיונין'; יא, 30: עד נהר אטלנטא (*εἰς τὸν Ἀτλαντα ποταμόν*); יא, 30–31: וירא שם קינוקפלוס (*εἶδομεν γὰρ Κυνοκεφάλους*); יב, 9: אולוגוס (*ὁ Λάγου*); יב, 22: רוקסנין (*Ροξάνην*); יג, 14: קרכידוניס (*Καρχηδών*, כלומר: קרתגו); יג, 19: אורונטין (*Ὀρόντην*); יג, 35: סיבסטין (*Σεβάστην*); יג, 64: וטינדרין (*καὶ Τύνδαριν*); יג, 11: וולריאנוס איפטוס (*Οὐαλεριάνος ὑπατος*). המלה 'איפטוס' היא התרגום היווני של 'קונסול' והלאטיני, והמתרגם לא הבין זאת וחשב, כנראה, שזה שם פרטי.

במקומות שבהם לא קיצר המחבר את מקורו, תירגם אותו בנאמנות רבה. אף מסתבר שידיעותיו ביוונית עלו על בקיאותו בעברית. כבר עמדנו על כך שבשעה שקרא במקורו על 'צפרדעים קופצות' לא נזכר משום מה, כנראה, בשעת תרגומו במלה העברית 'צפרדעים', ותירגם את היוונית במלה ממוצא לאנגובארדי 'פרשילונא'. וכשבא לתרגם את המלה *δαίς* (כלומר לפיד), כתב (ה, 31): 'עץ שמן הנקרא יִדְאָ'⁶²⁶. את המלים *καὶ ἔχθῳν οὐδὲν πολλὰ γένη* הוא מתרגם לפי סדרן במקור (ו, 32): 'ודגים רבים מינים', את המלים *ὄνησῃ* הוא מתרגם (י, 84): 'עטרה מן שמיר שווה רבים מיכרי זהב'. לפעמים הוא טועה בפירושו המקור היווני, ובייחוד כשהכתוב אינו מובן בגלל ריחוק הזמן מן התקופה העתיקה. כשהמקור

623 אם כן, אולי יש לגרוס לא 'פרשילונא' אלא 'פרשלינא'. אין אנו יודעים, מתי נכתב 'מעשה אלכסנדרוס', אך דבר אחד ברור: במאה העשירית כבר לא דיברו לאנגובארדית ועיין לעיל, הערה 303.

624 מבטא 'sc' כ'שין' מסתבר על-סמך המבטא האיטלקי — והשווה 'שיטים' (ז"א סקיתים) וכדומה אצל יוסיפון (עייין לעיל, סעיף 15). ה'אלף' שבסוף המלה מצביעה אולי על כך שהמלה הפכה באותה האיטלקית למין נקבה. על המוצא האיטלקי של המתרגם העברי של 'מעשה אלכסנדרוס' מצביעה גם צורת השם 'אגוסטוס' ועיין לעיל, הערה 260.

625 עיין Vogelstein-Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, כך א, עמ' 483–485, 489–486.

626 ללשון 'עץ שמן' בהקשר זה עיין משנה ראש-השנה ב, ג.

מדבר על חגיגות המסתורין היווניות (*τελέσαι μυστήριον*) הוא מתרגם (י, 22): 'סוד גדול היה לי'. פעם טעה המתרגם כשהסביר (יג, 1-2): 'פוליארכיטים ופתורנו איש מלחמה'. השם נגזר מן המלה *πόλις* (עיר) ולא מן המלה *πόλεμος* (מלחמה). כפי שסבר המתרגם מתוך הסתה הדעת. במקום אחר (יג, 5-6) לא הבין את הלשון היוונית המסולסלת של מקורו (שהוא, בעקיפין, הכרוניקה של אוסביוס). במקור היה כתוב: *Πτολεμαῖος ὁ φιλάδελφος*. ... *τὰς* . . . *Ἰουδαίων γραφὰς ἐκ τῆς Ἑβραίων φωνῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταβληθῆναι ἐσπούδασε*⁶²⁷, זאת אומרת: תלמי פילאדלפוס . . . ציווה להעביר את כתבי היהודים מן הלשון העברית ליוונית, והעניין הוא תרגום השבעים. הוא מתרגם: 'וזה הוליך את ספרי היהודים בארץ אילדה וישימם באלכסנדריא'. למרות הטעויות הללו של המתרגם העברי, נודעת ל'מעשה אלכסנדרוס' חשיבות גדולה מאוד לתולדות התרבות היהודים בימי הביניים, שהרי התרגום העברי הזה נעשה במישרין מיוונית לעברית, בשעה שרוב התרגומים מיוונית לעברית נעשו באמצעות הערבית. עד כמה שידוע לי 'מעשה אלכסנדרוס' הוא הטכסט הספרותי היחיד שתורגם, בתקופה כה קדומה, במישרין מיוונית לעברית, ואף זאת — באורח מילולי.

כאמור, הטכסט העברי בכ"י פארמה כולל שני חיבורים עצמאיים לגמרי, שכנראה שניהם ניתרגמו בידי אותו מתרגם עברי: הראשון הוא החיבור המספר על המאורעות החל מאלכסנדרוס ועד אוגוסטוס, וחיבור זה הוכנס גם לתוך יוסיפון; מן החיבור השני, הוא הסיפור 'על חיי הבראהמאנים', נשתמר רק הסוף, וחלק-הארי של החיבור השני הזה היה כבר חסר בכתב-ידו של סופר כתב-יד פארמה. לגבי ידינו אין חשיבות בדבר, אם החיבור על הבראהמאנים היה באותו כתב-היד היווני שבו מצא המתרגם העברי את החיבור היווני הראשון. יותר חשוב לציין שהכותר 'מעשה אלכסנדרוס' אמנם נמצאת בכתב-יד פארמה לפני כל הטכסט, אך אין זה מתקבל על הדעת, שגם החיבור על חיי הבראהמאנים נכלל תחת הכותרת הזאת. יש להניח שלחיבור זה היתה פעם כותרת משלו שנעלמה מאתנו, משום שהתחלתו של החיבור וחלק-הארי שלו אבדו.

לעומת זאת החיבור הראשון שבכתב-יד פארמה, 'מעשה אלכסנדרוס' — הוא החיבור שנמצא גם בכתב-יד של יוסיפון — הוא חיבור אחיד. לאחר שהמחבר סיפר את תולדות אלכסנדרוס מקדון ממות אביו עד למותו שלו (על-פי הגוּסח היווני של הרומאן על אלכסנדרוס), הוא ממשיך ומספר על יורשי אלכסנדרוס. רק לאחר שסיפר על התהוות תרגום השבעים מגלה הוא את מקורו ומתחיל למנות את המאורעות לפי האולימפיאדות (פרק יג, 9). עיון והשוואה לכרוניקה של אב-הכנסייה אֶפֶסֶיוֹס⁶²⁸ מראים שהמחבר העברי תירגם כרוניקה ביזאנטית, שהיתה הרחבה של דברי אוסביוס בחומר היסטורי נוסף. המעבר החלק מן החומר הלקוח מן הרומאן על אלכסנדרוס לחומר שמוצאו מן הכרוניקה הביזאנטית מלמד, שכל 'מעשה אלכסנדרוס' כולו הוא חיבור אחד שנתחבר על-ידי מחבר עברי אחד, כפי שניתן לראות גם לפי הסגנון האחיד של כל החיבור.

Chronicon Paschale 173a 627

628 הכרוניקה של אוסביוס (303 לסה"נ בערך) לא הגיעה אלינו בלשונה היוונית, אך אפשר להכיר אותה מן העיבוד הלאטיני של היירונימוס ומן התרגום הארמיני, וכן היא השפיעה על חיבורים היסטוריים יוניים ביזאנטיים. עיין B. Altaner-A. Stuibler, *Patrologie*, 1966, Freiburg, p. 218.

ומה היה מצבו של הטפסט היווני, שממנו נעשה התרגום העברי? האם לעיני המתרגם היו שני טפסטים יווניים נפרדים, זה של הרומאן, וזה של הכרוניקה, או שמא היתה הכרוניקה כעין נספח כבר בכתב-היד היווני? אם נניח שהיו בידי המתרגם שני כתבי-יד יווניים שונים, הרי דילג על התחלת הכרוניקה עד לימי אלכסנדרוס מקדון, ולאחר שסיפר על תולדות אלכסנדרוס תירגם מן הכרוניקה רק את ההמשך. ברם, לנו נראה יותר שלעיני המתרגם היה כתב-יד יווני שכלל הן את הרומאן על אלכסנדרוס והן את הכרוניקה כנספח, וזאת לא רק בגלל אחדותו של 'מעשה אלכסנדרוס' העברי, אלא גם בגלל העובדה שהמתרגם צמוד מאוד לטפסט היווני וקשה לתאר שהיה עשוי לחולל מהפכה כה עקרונית כמו הפיכת שני טפסטים יווניים נפרדים לחיבור אחד ואחיד.

אילו היה בידנו הטפסט היווני יכולנו לענות בביטחון על שאלה זו וכן על שאלות אחרות, חשובות יותר. ואולם הכרוניקה היוונית שתורגמה ב'מעשה אלכסנדרוס' לא הגיעה לידינו, ואיננו יכולים לדעת באיזו מידה אולי קוצרה בידי המתרגם. במידה חמורה עוד יותר קיימת הבעיה כלפי הרומאן על אלכסנדרוס, שם ההשוואה עם המקור שבידנו מלמדת, שהתרגום העברי הוא קיצור מובהק של המקור: יש פרקים רבים שחסרים, מפרקים אחרים נמצאים בעברית רק רמזים קצרים, אולם במקום שהמחבר מתרגם נוסח של הרומאן, הנמצא בצורה זו בידנו, הוא עושה זאת בדייקנות ובהרגשת אחריות. אלו מן השינויים והקיצורים הללו, הן בנוגע לרומאן על אלכסנדרוס והן בנוגע לכרוניקה, יש לזקוף על חשבון המתרגם העברי ואלו על חשבון אופיו של המקור, שאולי כבר היה הוא גופו קיצור?⁶²⁹ נראה לי שהן התרגום העברי קיצר והן מקורו כבר היה מקוצר. התופעה המפתיעה ביותר היא התהפוכות בסדר המאורעות שחלו בטכסט העברי לעומת הרומאן היווני. נביא כאן רשימה, שבה נשווה את סדר הפרקים של הרומאן על אלכסנדרוס עם המקביל שב'מעשה אלכסנדרוס' העברי⁶³⁰. רשימה זו תהיה גם מאלפת בשאלת מידת הקיצור של הרומאן המקורי. במקום ראשון נביא את הפרק והשורות של 'מעשה אלכסנדרוס', ובמקום שני מספר הספר והפרק של הרומאן היווני.

והנה הרשימה: א, 1-3: הערות על פיליפוס, אבי אלכסנדרוס; א, 3-16 = א, 23-24; א, 16-22 = א, 13; ב, 1-8 = א, 26; ב, 8-10 = א, 30; ב, 10-15 = ב, 7, 10; ג, 1 — ד, 2 = א, 42-40; ד, 2-9 = א, 44-45; ד, 9 = א, 34; ד, 11-13 = עיין א, 31; ד, 13-14 = א, 35; ד, 14 — ה, 2 = א, 39; ה, 2-63 = ב, 13-21; ו, 1 = ב, 23; ו, 1-23 = ב, 32-33; ו, 24-64 = ב, 36-40; ז, 1 — ח, 29 = ג, 2-6; ט, 1 — יא, 39 = ג, 17-23, 25-28; יב, 1-19 = ג, 31 עד סוף הספר.

אין להסביר את הסדר החדש מתוך הרצון לתקן את הסדר המשונה של המאורעות

629 ייתכן, כמובן, שהכרוניקה צורפה, בצורתה הבלתי-ממצה מבחינה היסטורית כפי שהיא בתרגומה העברי, לרומאן של אלכסנדרוס על-ידי המקצר והמעבד היווני של הרומאן.

630 התהפוכות כלפי הסדר המקורי, אם מעיינים רק במספרי הפרקים שהבאתי, נראות חמורות יותר משהן באמת, משום שמיספור הפרקים בהוצאות המודרניות של הרומאן איננו, במקרים רבים, לפי סדר אריתמטי. על כן, כדי לעמוד על מידת התהפוכות שבטכסט העברי כלפי הרומאן היווני, רצוי לעיין בהוצאות הרומאן עצמו.

שברומאן על אלכסנדרוס, ואיני יודע איך נוצר סדר זה. מכל-מקום קשה להניח שהמתרגם העברי הוא שהפך את הסדר לגבי מקורו היווני. מסתבר אפוא שהתהפוכה נעשתה כבר במקורו היווני שהיה כעין תקציר (epitome) של הרומאן, וכבר בו שונה הסדר. הנחה זו אינה סותרת, כמובן, את האפשרות שהמתרגם מצדו קיצר את מקורותיו, אולי משום שלפעמים נתקשה במלאכת התרגום. ברם, על אף החסרונות הללו של 'מעשה אלכסנדרוס', מהווה, כפי שנראה מיד, החיבור העברי תרומה נכבדה לידיעת תולדות התקופה העתיקה וספרותה.

40. הרומאן על אלכסנדרוס

הרומאן היווני על אלכסנדרוס מקדון⁶³¹ הוא רומאן היסטורי, שנתחבר על-ידי מחבר אלמוני בשביל הקהל הרחב. המחבר עיבד בטעם עממי מקורות שונים על חיי הגיבור הנערץ. בין מקורותיו היו אף כאלה שסיפקו לו חומר דמיוני על מסעיו של אלכסנדרוס לארצות רחוקות ונפלאותיהן, והמחבר כלל אותם בספרו, לשעשע בהם את הקורא העממי. הרומאן נתחבר, לפי כל הנראה, באלכסנדריה של מצרים בתקופה ההלניסטית או הרומית.

הרומאן נשתמר בכמה נוסחאות. הנוסח הקדום, שממנו נבעו שאר הנוסחאות, הוא נוסח ^{632a}. בלשונו היוונית המקורית נשתמר נוסח זה רק בכתב-יד יווני יחיד, הוא כ"י A (1711 Parisinus Graecus) שנכתב במאה האחת-עשרה, והוא כולל, בין שאר החיבורים, גם את הרומאן. הוא כתוב באותיות קטנות ומכוערות בידי סופר גרוע. במקום שלא עלה בידי הסופר לפענח את הכתיב, העתיק מה שראה לפניו, וכך נוצרו קבוצות של אותיות שאין להן שום מובן. הסופר או מקורו קיצר את דברי הרומאן, באופן שקשה לעמוד על הנוסח המקורי אפילו בעזרת התרגומים השונים. הנוסח העברי של הרומאן שנשתמר ב'מעשה אלכסנדרוס' מסייע במקומות רבים לשחזר מה שהיה כתוב בנוסח היווני. כמו-כן מראה 'מעשה אלכסנדרוס', שהנוסח שנשתמר בכ"י A משובש ומקוטע במידה רבה יותר משיעור החוקרים.

נוסח ^a תורגם ללאטינית בשנת 300 לספירה בקירוב על-ידי יוליוס ואלירוס⁶³³. תרגומו מוסר בנאמנות רק את תוכן החיבור, כיוון שהמתרגם התכוון רק לתת לקוראיו סיפור מובן ופשוט. על כן תרגום לאטיני זה אינו יכול לשמש בסיס לשחזור המקור. לעומת זאת משמש התרגום הארמני של נוסח ^a⁶³⁴, שנעשה, לפי דעת החוקרים, במאה החמישית לספירה, כלי-עזר הטוב ביותר לקביעת נוסח של הרומאן, כיוון שהארמני תרגם

631 A. Ausfeld, *Der griechische Alexanderroman*, Leipzig, הוא עדיין; R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, Zetemata 9, 1907 עיין גם; München, 1954. על הרומאן על אלכסנדרוס והשפעתו על ספרות ימי-הביניים עיין G. Cary, *The Medieval Alexander*, Cambridge, 1956.

632 יצא לאור על-ידי W. Kroll, *Historia Alexandri Magni*, Berlin, 1926, הדפסה חדשה, 1958.

633 יצא לאור על-ידי B. Kübler, לייפציג, 1888.

634 התרגום הארמני של הרומאן על אלכסנדרוס פורסם בוונציה בשנת 1842. הוא שוחזר ליוונית על-ידי R. Raabe, *Ἰστορία Ἀλεξάνδρου*, לייפציג, 1896. הנוסח הארמני תורגם גם לגרמנית על-ידי H. פוגלרויטר. המתרגם הגרמני לא השלים את מלאכתו והתרגום נמצא בכתב-יד בספריית האוניברסיטה של שטראסבורג. מאחר ששני התרגומים הללו לא היו בידי, נאלצתי להשתמש בחילופי הנוסחאות מתוך הנוסח הארמני, במידה שהם רשומים אצל אוספלד (עיין לעיל, הערה 631) ואצל קרול (עיין לעיל, הערה 632). כן

את מקורו, בדרך-כלל, תרגום מילולי ונאמן. בתרגום זה מצויות שתי אינטרפולאציות, החסרות גם בכ"י A וגם בתרגומו של יוליוס ואליריוס, ושתייהן נמצאות בעיבוד של הרומאן, הנקרא ביד החוקרים נוסח β : הראשונה היא איגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס אמו ולאריסטו מורו (II, 23–41) והשנייה היא הסיפור על ביקורו של אלכסנדרוס במחנה פורוס מלך הודו (III, 3). אוספלד הניח שהמתרגם הארמני הכניס שני קטעים אלה לתוך תרגומו מתוך כתב-יד של נוסח β , אולם השערתו זו מתבטלת, כיוון ששתי האינטרפולאציות הללו מצויות גם בתוך התרגום העברי שב'מעשה אלכסנדרוס', שאף הוא, כמו התרגום הארמני, תורגם מנוסח α של הרומאן היווני. שתי האינטרפולאציות הללו כבר היו אפוא בתוך שני כתבי-יד יווניים של נוסח α , שמהם תורגמו הנוסחאות הארמני והעברי של הרומאן. מסתבר אפוא, שהן הוכנסו לתוך הרומאן בשלב-התפתחות מאוחר יותר של נוסח α מזה המשתקף בכתב-יד A ומכתב-היד שממנו תרגם יוליאוס ואליריוס; ושנוסח α עם שתי האינטרפולאציות היה גם ביד מחבר נוסח β של הרומאן היווני⁶³⁵.

כעד נוסף לנוסח α של הרומאן מצטרף עתה התרגום העברי, שהוא החלק הראשון של 'מעשה אלכסנדרוס' בכ"י פארמה. עד עתה היה נוסח זה ידוע רק בצורה מעובדת ומשובשת מתוך הנוסחים השונים של ספר יוסיפון.

מנוסח α נבעו כל שאר הנוסחים של הרומאן: ממנו נבע נוסח β שנשתמר בכמה כתבי-יד יווניים⁶³⁶. נוסח זה הוא תוצאת עיבוד סגנוני — שפתו היא עממית — וענייני של כתב-יד של נוסח α , שעלה בטיבו על כ"י A⁶³⁷.

משני הנוסחים גם יחד — נוסח α ונוסח β — נבע נוסח δ . נוסח זה לא נשתמר בלשונו המקורית, אלא רק בשני תרגומים: התרגום הסורי והתרגום הלאטיני שנעשה מיוונית על-ידי

השחמשי בתרגום האנגלי מארמנית שיצא זה לא כבר: *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*, Translated from the Armenian Version, with an Introduction by Albert Murgdich Wolohojian, New York, 1969. החלוקה לפרקים בתרגום זה אינה זהה עם החלוקה הרגילה. 635 השערה זו נחלתת אמנם על-ידי כך, שקיימת קירבה בין הנוסח שממנו תרגם הארמני ובין זה שממנו תורגם הנוסח העברי. ייתכן אפוא, שהתרגומים הארמני והעברי מהווים רק עדות אחת, ושהם 'שניהם' תלויים בכתב-יד יווני, שמחברו היה יכול להכניס את שתי האינטרפולאציות הללו לתוך כתב-ידו מכתב-יד של נוסח β .

636 יצא לאור: *Pseudo-Callisthenes*, ed. C. Mueller, פאריס 1895. הוצאה זו של הטקסט בהחלט אינה משיעה רצון מבחינה מדעית; במקומה באה עתה ההוצאה החדשה: 'Der griechische Alexanderroman', ed. Leif Bergson, *Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Graeca Stockholmiensia* III, 1965. המבוא של ההוצאה הזאת כולל גם מסקנות חשובות בהשתלשלות הנוסחים של הרומאן, לאחרונה יצא הנוסח הזה, לפי כתב-יד L, הנוסח עם תרגום גרמני על-ידי H. van Thiel, *Leben und Taten Alexanders von Makedonien*, Darmstadt, 1974.

637 מנוסח β נבע נוסח γ (עיין Bergson, עמ' VIII). בנוסח זה נשתמר טכסט יהודי מעניין על ייסוד אלכסנדריה ועל ביקורו של אלכסנדרוס בירושלים, עיין, Th. Pfister, 'Eine jüdische Gründungslegende Alexandriens', *Sitzungsber. der Heidelberger Akademie*, Bd. V, Abh. 11, 1914. את הנוסח ϵ של הרומאן הוציא, E. Trumpf, *Vita Alexandri regis Macedonum*, Stuttgart, Teubner, 1974.

הארכיפֶרְסִיטֶר לִיאָו בנאפולי בין השנים 951–969⁶³⁸. תרגום זה הוא הצינור העיקרי, דרכו עבר הרומאן על אלכסנדרוס לספרות המערבית⁶³⁹.

להבנת הנוסח המקורי של הרומאן מסייעים לנו שני חיבורים נוספים: הראשון הוא שיר פיזאנטי על אלכסנדרוס⁶⁴⁰, אשר נתחבר בין השנים 1200–1350 והוא מבוסס הן על נוסח β והן על נוסח α , ושני קטעים לאטיניים, המספרים על תולדות אלכסנדרוס שנשתמרו בכ"י מן המאה העשירית במץ⁶⁴¹. נוסף על כך נשתמרה 'איגרת אלכסנדרוס מקדון לאריסטו מורו'⁶⁴², שאמנם אינה מבוססת על הרומאן עצמו, אלא על מקורותיו.

41. התרגום העברי של הרומאן ומקורו היווני

הנוסח היווני של הרומאן שהיה ביד המתרגם העברי היה הקדום ביותר — נוסח α . כבר אמרנו בפרק הקודם ששתי האינטרפולאציות, המשותפות לו ולתרגום הארמני ולנוסח β , מראות שמקורו היווני היה בשלב־התפתחות מאוחר יותר מאשר כ"י A ומקורו היווני של יוליוס ואלריוס.

נראה שקיימת קירבה בין הנוסחאות היווניים, שמהם תורגמו התרגומים העברי והארמני: שני התרגומים מדלגים על סוף הפרק 39 של הספר השני של הרומאן ועל המשפט הראשון של פרק 40. דבר זה בא, כנראה, על־ידי כך, שבכתב־היד היווניים, שעליהם התבססו שני המתרגמים, חסר היה קטע זה. המצתיק עד המלים $\varepsilon\pi\iota\ \sigma\chi\omicron\lambda\acute{\iota}\nu\omicron\upsilon\varsigma\ \delta\epsilon\kappa\acute{\alpha}\nu\epsilon\nu\tau\epsilon$ החסיר בטעות את הקטע הבא עד למלים $\sigma\chi\omicron\lambda\acute{\iota}\nu\omicron\upsilon\varsigma\ \tau\pi\acute{\iota}\acute{\alpha}\kappa\omicron\nu\tau\alpha$. שגיאה משותפת זו לשני התרגומים מראה על קירבה מסוימת של שני כתב־היד, שעליהם התבססו המתרגמים. קירבה נוספת מתגלית בעובדה שהתרגומים העברי והארמני כאחד מדלגים על הפרק 41 של ספר ב של הרומאן, סיום איגרת אלכסנדרוס. בעברי (ו, 63–64) כתוב: 'ויבנה שערים במקום ההוא ויסגור את מבוא המקום ויכתוב באבנים כל אשר ראה'. ובתרגום הארמני: 'וקירבתי את השערים זה לזה וחתמתי את המקום היטיב וכתבתי על אבן את כל אשר ראיתי'⁶⁴³.

638 יצא לאור על־ידי Fr. Pfister, *Der Alexanderroman des Archipresbiter Leo*, Heidelberg, 1913.

639 תרגום זה זכה לפרסום רב הודות לעיבודים מאוחרים יותר. על העיבוד, הנקרא בפי החוקרים J² מבוססת האינטרפולאציה ב של יוסיפון. ועיין לעיל, סעיף 35.

640 לאחרונה הוציא אותו לאור S. Reichmann, 'Das byzantinische Alexandergedicht: Meisenheim an der Glan, 1963 (*Beitr. zur klass. Philologie*, hrsg. von R. Merckelbach H13) השתמשתי במה שרשם Kroll (עיין לעיל, הערה 632) בהוצאתו. אודות השיר עיין H.G. Beck, *Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, pp. 133–5.

641 עיין במבוא של הוצאת קרול, עמ' XIV–X.

642 *Epistula Alexandri Macedonis ad Aristotelem magistrum suum de itinere suo*. בגוף הרומאן נשתמרה תמצית קצרה של איגרת זו (בנוסח α III 17; בנוסח β III 3, III). ואילו האיגרת גופה נשתמרה בשני תרגומים לאטיניים. את הראשון הוציא B. Kübler. כנספס להוצאתו של יוליוס ואלריוס (1888), ואת השני Fr. Pfister, *Kleine Texte zum Alexanderroman*, היידלברג, 1910.

643 עיין הוצאת התרגום הארמני (עיין לעיל, הערה 634), פרק 209, עמ' 116. — ההסכמה בין התרגום הארמני לבין התרגום העברי בעניין המשפט הנוסף על השערים וכן העובדה ששני התרגומים הללו מדלגים, לפי כל הנראה, על סוף פרק 39 ועל התחלת הפרק 40 של הספר השני של הרומאן, בגלל homoioteleuton, הן חשובות, כי אי־אפשר בגלל העובדות הללו לטעון, שהנוסח המקורי תאם את מה שקוראים בתרגום העברי

השטות אלו מעידות אפוא על קירבה בין התרגומים העברי והארמני לגבי הנוסח המקורי יותר. הסכמה זו וכן הסכמות במקומות מרובים אחרים בין העברי והארמני מראות על קירבה בין כתבי־היד היווניים שעליהם התבססו המתרגמים. ברם, יחד עם זאת יש להביא בחשבון את האפשרות, שמא נובעת קירבה זו לפחות במקצת המקרים מתוך כך, שבמקומות רבים שמרו העברי והארמני על הנוסח המקורי של הרומאן.

לעומת זאת יש גם השטות המשותפות לתרגום העברי ולכתב־היד היווני A (כגון III 17, סעיפים 10, 13, 27; סוף פרק III של הרומאן). אם כן, אפשר להניח שכתב־היד היווני, שממנו תורגם התרגום העברי, היה כתב־יד מעורב, שהיה מבוסס מצד אחד על נוסח הקרוב לזה של התרגום הארמני, ומצד שני על נוסח קרוב לכתב־יד A. על כך מעיד משפט אחד ב'מעשה אלכסנדרוס' (I, 12–13): 'החיות . . . היו נשרפים פיותיהם וגופם'. ברומאן על אלכסנדרוס (4, 3 III) בנוסח כתב־יד A כתוב: τὰ σώματα (גופותיהם), ואילו בתרגום הארמני⁶⁴⁴ ובנוסח β כתוב: τὰ στόματα (פיותיהם). אם כן, במקורו היווני של המתרגם העברי היו כתובות שתי המלים גם יחד.

הסתפקנו כאן בהערות מעטות. עד שלא ייחקרו כל נוסחאות הרומאן חקירה מעמיקה וממצית, לא נוכל לקבוע בדיוק את מקומו של התרגום העברי של הרומאן על אלכסנדרוס בתוך הנוסח α ולעמוד על יחסו אל המייצגים השונים של הנוסח הזה. בינתיים חשוב להעמיד את הנוסח העברי לרשות החוקרים, ויש לקוות שנוסח זה יתרום תרומה ניכרת לפתרון בעיות הנוסח המקורי של הרומאן והתפתחותו.

חשיבות רבה נודעת לטכסט העברי מפני שהוא מוכיח שהנוסח היווני, שנשתמר בכתב־יד A, נתקצר בידי הסופר במידה העולה בהרבה על השערות החוקרים. החוקרים לא יכלו לעמוד על מצב זה, כי בדרך כלל השוו לנוסח A רק את התרגום הארמני ולפעמים גם את נוסח β. ברוב המקרים מסכים העברי עם נוסחים אלה נגד כתב־יד A, ומכאן ניתן להסיק שכנראה ברוב המקומות האלה כתב־יד A משובש או מקוצר.

כדוגמה לתרומתו האפשרית של הנוסח העברי לנוסח הרומאן היווני אביא כאן איגרת חכמי הודו לאלכסנדרוס (ח, 5–9, הרומאן 1–2, III 5)⁶⁴⁵.

ויהי כאשר שמעו יושבי המקום, וישלחו אליו חכמים עם ספרים* לאמר: אם תבוא להילחם בנו, לא תועיל מאומה, כי אין לנו מאומה שתבוז** — ואם תחפוץ ליהנות ממה שיש לנו,

והארמני. מתבטלת אפוא בכך הטענה הזאת, שהיתה עשויה להתעורר, משום שהאיגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס ולאריסטו (II 33, 36–41) נמצאת רק בתרגום העברי, הארמני ובנוסח β. 644 בהוצאת התרגום הארמני פרק 216, עמ' 120. 645 בתרגום הארמני, פרק 222, עמ' 121.

* β Val. Syt. Leo Arm.: τοὺς ἀρίστους φιλοσόφους ἐπεμψαν πρὸς αὐτὸν μετὰ γραμμάτων; A.: οἱ δὲ γάφουσιν αὐτῷ ἐπιστολήν
β: οὐ γὰρ ἔχεις τι παρ' ἡμῶν βαστάσαι; Arm.: Know That you shall find nothing to take away
חסר ב־A; from us; **

לא בחיל ולא בכח תבא, כי אם בדברים רכים ובלשון רכה בא אלינו ותבין מי אנחנו***, כי לך נאה מלחמה⁶⁴⁶ ולנו נאה חכמה.

השוואת הקטע הקצר עם שאר הנוסחאות מלמדת אותנו שבשלושה מקומות חלו בכתב־יד של הנוסח היווני קיצורים והשמטות, ושהטכסט של התרגום העברי עולה על הנוסח של כתב־יד A. המקום השלישי ('כי אם בדברים רכים... אנחנו') יש לו הקבלה רק בתרגום הארמני, ואף־על־פי־כן נראה לי שהוא היה בתוך הנוסח המקורי של הרומאן. הקטע גם מלמד שעל אף הקירבה בין תרגום העברי והארמני קיימים גם הבדלים. ההבדל הראשון הוא פחות חשוב: המשפט 'אם תבוא להילחם בנו, לא תועיל מאומה', הנמצא במקור היווני חסר בתרגום הארמני, אך ייתכן שהמתרגם הארמני דילג על המשפט בהיסח־הדעת⁶⁴⁷. יותר חשובה העובדה השנייה: בטכסט המקורי היה כתוב, כמו בתרגום העברי, רק: 'כי לך נאה מלחמה', ואילו בתרגום הארמני כתוב: 'כי כתוצאה מהנהגת ההשגחה של מעלה, נאה לך נצחון במלחמה'⁶⁴⁸. הרחבה כזאת היתה גם בטכסט שממנו נוסח, מתוך עיבוד, הנוסח β של הרומאן: גם שם (III, 5) מופיעה, אפילו פעמיים, 'ההשגחה של מעלה' (*ἡ ἄνω προνοία*). אם כן, בשתי נקודות קרוב היה הקטע של הנוסח היווני של המתרגם העברי לנוסח המקורי יותר מן התרגום הארמני.

והנה דוגמה נוספת, שתראה את מקומו של הנוסח העברי בין נוסחי הרומאן (ה, 35–39; הרומאן 13–14, II):

ויראו הפרסיים, כי נמס הנהר ונוצל אלכסנדרוס, ולא יכלו לעבור את הנהר, כי אין אדם יכול לעבור את הנהר ההוא לא באייה, ולא בכל ערמה עד אשר יקפא מפני הקרח, כי מן ההרים הוא ניגר. וילך אלכסנדרוס רגלי עד מקום מעט וימצא את הסגן שלו אשר הניח שם עם שני סוסים מעבר לנהר, וירכב וילך עד מחניהו. והנה הטכסט היווני עם נוסחאותיו (במידה שהן נוגעות לענייננו)⁶⁴⁹:

οἱ δὲ Πέρσαι παρ' αὐτὸν τὸν Στράγγαν πόταμον ἐλθόντες ἔγνωσαν αὐτὸν διαπεράσαντα καὶ μηδὲν δυνάμενοι <β: διαπερᾶσαι> ἀπέστησαν τῶν τόπων. (Val: quippe cum Persae non modo adnatus huius modi audere non soleant, sed ne .navigabile quidem ob nimiam vehementiam flumen non habeant)
ὁ γὰρ ποταμὸς ἀπλευστός (β, Arm.: ἀπέρατος) ἐστὶ πᾶσιν <β, Arm.:

*** חסר ב־A. Arm.: Rather come to us in love; perhaps you will learn who we are;

⁶⁴⁶ על הנוסחה 'מלחמה' עיין לעיל, הערה 617.

⁶⁴⁷ ברם, אין לנו ביטחון גמור שהמשפט לא היה פעם בתרגום הארמני, כי אין קיימת הוצאה ביקורתית של תרגום זה, וכל מה שאנו יודעים אודותיו מבוסס על הדפוס (וינציאה 1844), שממנו נעשה גם התרגום החדש.

⁶⁴⁸ For as result of the guidance of Providence above, victory in war comes to you
⁶⁴⁹ And when the Persians came to the same river to fight, and saw that Alexander had passed, they were not able to follow. Instead they went away from there, for the river is unfordable for all men... And Alexander walked a short distance and found Melteos whom he had left there with the horses

ἀνθρώποις... ὁ δὲ Ἀλέξανδρος... ὀλίγον πεζεύσας εἶπεν Εὐμηλον <β, Artn. Val.: καθεζόμενον μεθ' ὧν κατέλιπε δύο πώλων>... <β: Ἐλθὼν δὲ εἰς τὴν παρεμβολὴν τῶν στρατευμάτων>...

מתוך השוואת הנוסחאות בדוגמה השנייה רואים אנו, שהנוסח שהיה ביד המתרגם העברי דומה במקום אחד לזה הנמצא רק אצל יוליוס ואליריוס. שתי הדוגמאות מלמדות אותנו (כפי שאפשר לראות גם מכל הנוסח העברי), שהטכסט היווני של הרומאן שהיה בידו התאים לנוסח הארמני ולנוסח β במקומות רבים, שבהם הם רחבים מכתב־יד A היווני; טכסט יווני זה הוא אפוא רחב מכתב־יד A. מכאן אפשר לשער, או שנוסח הרומאן שתורגם לעברית הוא עד לשל־ביניים מורחב של הרומאן, שהיה גם לפני המתרגם הארמני וגם לפני מחבר נוסח β, או שכתב־יד של הרומאן הוא העתק מרושל ומקוצר יותר מששיערנו, ומה שנראה לנו כהרחבות בשלושת הנוסחים אינן אלא השמטות המעתיק. לי נראה שאפילו על סמך החומר המועט שהבאנו בסעיף זה אפשר לקבוע, ששתי הברירות אינן סותרות זו את זו⁶⁵⁰: הנוסח היווני של הרומאן שתורגם לעברית היה תוצאה של התפתחות מסוימת מן הנוסח המקורי לקראת כתב־היד שעובד בנוסח β, אך ברוב המקרים מוכיח הנוסח העברי הרחב יותר, כי כתב־יד A של הרומן הוא גרוע מאוד.

42. הכרוניקה הביזנטית

כבר עמדנו על כך, שהכרוניקה הביזנטית, הנמצאת בסוף 'מעשה אלכסנדרוס' העברי, היא חלק אורגאני של חיבור זה. כמו החלק הראשון — הרומאן על אלכסנדרוס — תורגמה גם הכרוניקה מיוונית לעברית והמעבר מסיפורי אלכסנדרוס לכרוניקה הוא בלתי מורגש. מכאן אנו למדים, שאת הכרוניקה תירגם מיוונית אותו מחבר עברי, שתירגם את החלק הראשון. וכן כבר אמרנו, שמסתבר שכבר בכתב־היד היווני שתורגם לעברית היתה הכרוניקה מעין נספח לרומאן. ברור שהכרוניקה, כשהיתה חיבור עצמאי וטרם צורפה כנספח אחרי סיפורי אלכסנדרוס, לא התחילה אחרי ימי אלכסנדרוס דווקא. אפשר לשער שהיא פתחה בבריאת העולם או — בעקבות הכרוניקה של אֶוֶסְפִּיוס, שהיא מבוססת עליה — באברהם אבינו. התחלה זו הושמטה בידי הסופר היווני, שצירף אותה לרומאן, או אולי בידי המתרגם העברי, אם מצא אותה במקום אחר בשלימותה.

לעומת זאת נראה שהכרוניקה בנוסחה היווני נסתיימה באותו מקום שבו היא מסתיימת ביוסיפון⁶⁵¹, כלומר: בימי אוגוסטוס קיסר. ראינו, שהאינטרפולאציה א, שהוכנסה ליוסיפון במקום שמסופר בו על אלכסנדרוס, המשיכה בסיפור עד תקופת אוגוסטוס, והאינטר-פולאטור היה צריך להוסיף כמה מלים כדי לחזור לתקופת אלכסנדרוס. אמנם אפשר

650 להנחה הראשונה מסייעת העובדה (שכבר הזכרנוה), שהאיגרת של אלכסנדרוס לאולימפיאס ולאריסטו והסיפור על ביקור אלכסנדרוס במחנה פורוס, שלא השתייכו, לפי כל הנראה, לטכסט המקורי של הרומאן, נמצאים גם בארמני, גם בעברי וגם בנוסח β. — מלבד זה, ממקום אחד שב'מעשה אלכסנדרוס' (12–13) ומעובדות אחרות ניתן להסיק שהטכסט היווני של הרומאן, שתורגם לעברית, היה טכסט מורכב, והיה מצד אחד קרוב לכ"י A ומצד שני לנוסח הארמני, וכבר עמדנו על כך.

651 בכ"י פארמה, כידוע, חסרות השורות האחרונות שאבדו כבר בתוך כתב־היד שבו השתמש הסופר, ובנוסח הנמצא כנספח בספרו של עמנואל בונפיש (עיין לעיל, הערה 613) מסתיימת הכרוניקה, כפי שאמרנו, בכיבוש ירושלים על־ידי פומפיוס.

להניח, שהאינטרפולאטור הפסיק את מקורו העברי במקום שבו נסתיים עניינו בשביל יוסיפון, אך כנגד זה אפשר לטעון, שבמקרה זה לא היה האינטרפולאטור צריך להפסיק את העתקת מקורו בימי אוגוסטוס דווקא, ויכול היה להמשיך עד תקופת נירון או אספסיינוס וטיטוס בנו. מכאן ברור, שאף הכרוניקה עצמה נסתיימה באמצע ימי שלטונו של אוגוסטוס. הידיעה האחרונה בכרוניקה זו — לפני סיכום קצר על אוגוסטוס ועל הורדוס — מספרת על ייסוד קולוניה רומית בטאורומיניון ובטינדרים שבסיקיליה. ידיעה זו מתייחסת לאולימפיאדה ה-192, כלומר לשנים 12–9 לפני סה"נ⁶⁵². שמא מותר לשער מכאן, שהכרוניקה הפיזאנטית נסתיימה בהזכרת לידתו של ישו, שהמחבר העברי לא תירגמה. הכרוניקה, שנשתמרה לנו במקרה בלבוש עברי, מבוססת, כרוב הכרוניקות מסוג זה, על זו של אב־הכנסייה אֶפֶסֶיוֹס. גם כאן שימשו דברי אוספיוס מעין בסיס כרונולוגי לידיעות ממקורות אחרים. הכרוניקה שלנו מחולקת לפי האולימפיאדות, אך לא לפי השנים הבודדות שלהן. כבר הבאנו דוגמה אחת לתלותה של הכרוניקה שלנו בדברי אוסביוס ('מעשה אלכסנדרוס' יג, 20, ועיין לעיל, סעיף 35), וכאן נביא דוגמאות נוספות⁶⁵³, שתבררנה לנו גם את שיטת עבודתו של הכרוניסטן הביזאנטי. לראשונה נביא את דברי 'מעשה אלכסנדרוס' יג, 9–17:

וכ"ו שנים לאולימפידוס הכניעו רומיים את קלבריא ויאחזו את עיר מיסיני, וזה הוא גלות רביעי שלמיסיני. ובשנה ההיא קם איארוֹן השר שבסיקיליאה ויאחזו את סרקוסה. ובעת ההיא עשה וולריאנוס איפטוס להיות סקיליאה תחת יד רומיים. ובימים ההם היה אראטוס החכם ואז נעשו פיינומינא, ואז מנו זוזי כסף מתחילה ברומי. ובקכ"ט לאולימפידוס נלחמו רומיים בסרקוסה, וקרכידונין באו על רומיים בסיקיליאה. וימלוך איפטולומיאוס הנקרא איבריגיטיס במצרים כ"ו שנים. ואז בנה המלך ניקודימון את עיר ביטינין לכתחילה ויקרא את שמה ניקומידיאה. ואז נלחמו רומיים בסרקוסה וינצחו את עיר קרכידוני וישבו מאה ערים.

ואלו המקורות המקבילים לקטע זה:

Hier: CXXVI Olymp. Romani Calabriam Messenamque tenuerunt. Sync. 275c: *'Εν 'Ρώμῃ πρῶτον ἀργυροῦν ἐκόπη νομίσμα. 'Ρωμαῖοι Καλαβρίαν ἔλαβον καὶ ὑπέταξαν καὶ Μεσσήνην. Ἀρατος ποιήτης ἐγνωρίζετο, ὃς ἔγαγε τὰ Φαινόμενα...* (375 d) *Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους Ἰερων τυράννος Σικελίας κρατεῖ Συρακουσῶν καὶ κατὰ 'Ρωμαίων Καρχηδονίοις συμμαχεῖ... δευτερος μετὰ Απίωνα Ουαλέριος ὑπάτευον πασῆς ἐξελάσας Σικελίας Καρχηδονίους τάς τε ἐν αὐτῇ πόλεις ὑπὸ 'Ρωμαίους ποιεῖται πλὴν Συρακουσῶν πόλεως, ἣν εἶχε Ἰερων σὺν τοῖς Ἀφροῖς δευτερον ἡττηθεῖς*

⁶⁵² לאותה אולימפיאדה קובע אוסביוס — מקור הכרוניקה — את ייסוד קיסריה, הנזכרת בסיום הכרוניקה.

⁶⁵³ הוכחות אחדות הובאו כבר על-ידי Vogelstein-Rieger, *Geschichte der Juden in Rom I*, Berlin, 1896, pp. 486–9.

עבודתנו אישרה את הנחותיהם, שהכרוניקה תורגמה מיוונית לעברית.

Hier.: Olymp. CXXIII, Romani Syracusas capiunt. Nicomedes urbem ampliāns Nicomedian nuncupavit. Sync. 275d: *Νικομηδείαν ἐν ὀνόματι αὐτοῦ ἔκτισε Νικομήδης βασιλεὺς Βιθυνῶν*.

.Chron. Pasch. 174d: *Αἰγύπτου ἡ Πτολεμαῖος Εὐεργέτης... ἐτῇ κς*
Sync. 275d: *Ῥωμαῖοι Καρχηδονίους ναυμαχίᾳ νικήσαντες ἑκατὸν πόλεις τῆς Λυβίας ἔλαβον*.

הכרוניקה (יג, 18) ממשיכה ומספרת לפי אוסביוס, ש'או הניח אנטיגונוס את בני אחיניס חפשים', ומוסיפה שהוא בנה 'את עיר קלמגנוס אשר בנהר אורונטיץ'. ידיעה זו אינה מתייחסת, כמובן, לאנטיגונוס גונאטאס, אלא למונופתאלמוס. הוא ייסד, כידוע, את העיר אנטיגוניה שעל נהר אורונטס. נשאלת אפוא השאלה: האם השם 'קלמגנוס' הוא השם הקדום של המקום, או שמא מדובר כאן על ייסוד עיר אחרת?

בהמשך הכרוניקה נמסרות בעיקר ידיעות על דרום-איטליה, ושמא אפשר לשער מכאן שהמחבר של הכרוניקה היוונית היה ממקומות אלה. המחבר ממשיך בסיפור תולדות העולם ומדבר על מלחמות במזרח. בפרק זה הסתמך מחבר הכרוניקה על מקורות מצוינים, שאת הידיעות ששאב מהם הוסיף אל מה שלמד מדברי אוסביוס. כבר הידיעה הראשונה (יג, 36–39) עשויה לעורר עניין: 'ואז לקח דיגרניס מלך ארמיניאקין את בת מתרידטוס לו לאשה, ויוצא צבא גדול וחיל כבד וינצח את אנטיוכוס הגדול מלך ארם ויעבירוהו מן מלכותו ויכנע כל הארץ עד ארץ פלישתים'. שמה של בת מתרידטוס — כפי שאנו למדים מדברי יוסטינוס (1, 3, 38) — היה קליאופאטרה. המלים 'עד ארץ פלישתים' מלמדות שבנוסח היווני של הכרוניקה היה כתוב, כי טיגראנס, מלך ארמניה, הכניע את הארץ *μέχρι τῆς Παλαιστίνης*. רק בדבר אחד טעה המחבר הביזאנטי ובלבל את דברי מקורו: אנטיוכוס, שמדובר בו כאן, לא היה אנטיוכוס השלישי הגדול, אלא אנטיוכוס העשירי החסיד. לאחר הידיעה הבלתי־מדויקת (יג, 39) כי 'בשנה ההיא התחילו ארמיני לתת מס לרומיים' ממשיך המחבר ומספר: 'ובקע"ז לאולימפידוס נבנתה עיר פומפיא על יד פומפיוס'. 'פומפיא' היא העיר טולוי שבקיליקיה, שנקראה, לאחר חידושה על־ידי פומפיוס, בשם פומפיופוליס. זה אירע אחר מלחמתו של פומפיוס בשודדי־הים בשנת 67 או 66 לפסה"נ, כלומר: באולימפיאדה ה־176. מחברנו (או המעתיק) טעה אפוא כשרשם את מספר האולימפיאדה 177. גם הידיעה הבאה מבוססת כנראה על אותו מקור אלמוני של הכרוניסטן הביזאנטי (יג, 41–42): 'ובשנה ההיא העבירו רומיים את אלבניא ואביריאה וקולוסוס ובני ערב תחתיהם'. אצל אוסביוס היה רק כתוב (כפי שאנו למדים מתרגומו של היירונימוס), שבאולימפיאדה ה־177 הכניע פומפיוס את כל היביריאה⁶⁵⁴. נראה שעל ידיעה זו ביסס הכרוניסטן הביזאנטי מה שמצא במקורו השני. אולי היו דברי מקור זה קרובים לדברי מקורו של Eutropius, המספר ש'פומפיוס פתח במלחמה גם עם אנשי אלבניה... ניצח גם את ארטאקס מלך היביריאה... נתן את ארמניה הקטנה לדיאטרוס... ועשה את אריסטארכוס מלך על אנשי קולכיס. זמן קצר אחר־כך ניצח גם את היטורים ואת הערבים'⁶⁵⁵. בכרוניקה שלנו נזכר השם

CLXXVII Olymp. Pompeius universam Hiberiam subiugavit 654

Eutropius VI, 14: Pompeius mox etiam Albanis bellum intulit. Hiberiae quoque Artacem 655

'קולוסוס', אולי הכוונה לקולוסאי שבפריגיה, או שמא יש לחקן ולגרס 'קולכיס' — שמתאים לידיעה שנשתמרה בחיבורו של ארטופיוס.

אחרי שלמדנו על מלחמותיו של פומפיוס במזרח, מספר לנו הכרוניסטן על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס, כשהוא מתבסס מצד אחד על דברי אוספיוס, ומצד שני על מקור אחר, שאפשר הוא וזה לזה שעליו הסתמך כאשר סיפר על המאורעות במזרח בימי פומפיוס. ואלה דברי הכרוניקה הביזנטית על כיבוש ירושלים (יג, 42–45): 'וילכדו רומיים את ירושלים על יד פומפיוס מלכם בלא מלחמה, כי חמל על היהודים ויקח את המלך אריסטובולוס לבדו שבו, על אשר מרד ברומיים, כי היה בוטח במיתרידטוס לאחר מות אביו, ועל זה שבתה מלכות אריסטובולוס, וזה גלות ירושלים הרביעי' ⁶⁵⁶.

דברי הכרוניסטן הביזנטי, שנשתמרו כאן בתרגום עברי, מבוססים על דברי הכרוניקה של אוספיוס, בה נאמר: 'מלחמת אריסטובולוס והירקנוס, בני אלכסנדרה, על אודות המלכות נתנה הזדמנות לרומיים שיפלו לתוך ארץ יהודה. כשבא פומפיוס כבש את העיר, פתח את ההיכל ונכנס עד לקודש־הקדשים. הוא לקח עמו את אריסטובולוס בנחשתיים' ⁶⁵⁷. אם השתמש מחבר הכרוניקה בדברי אוספיוס, לקח מהם רק את המסגרת החיצונית, ועליה הוסיף דברי מקור אחר, שהוא, כנראה, אותו מקור שבו השתמש בתארו את המאורעות במזרח בתקופת פומפיוס. מקור זה כלל ידיעות מעניינות, והיה כתוב מנקודת־ראותם של הרומיים. מגמה רומית זו מתבלטת בייחוד בנוסחתו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס. יוסיפוס מספר לנו שירושלים נפלה בלי שפיכות־דמים, מאחר שחסידי הורקנוס פתחו לפני פומפיוס את שערי העיר; ואילו הכרוניקה שלנו מספרת, שפומפיוס לכד את העיר 'בלא מלחמה כי חמל על היהודים' ⁶⁵⁸. והיא אף מוסיפה, שפומפיוס 'לקח את המלך אריסטובולוס לבדו' ⁶⁵⁹ שבו. כידוע, הדגישו ההיסטוריונים היוונים של תקופת פומפיוס, שפומפיוס חס על בית המקדש 'מיראה' ⁶⁶⁰. ברור שפומפיוס או סופרים רומיים מסוימים היו מעוניינים לתאר את כיבוש העיר בלי שפיכות־דמים כתוצאה ממתינותו של הכובש. באשר להתנהגותו

vicit... Armeniam minorem Deiotaro... donavit... Aristarchum... Colchis regem imposuit. Mox Ituraeos et Arabas vicit

656 'גלות' היא, כנראה, תרגום מלת *ἀλωσις* (כיבוש). הוא קורא 'גלות' לא רק לגזירות אנטיוכוס בירושלים, אלא גם מספר (יג, 9–10) שהרומים 'אחזו את עיר מיסיני וזה הוא גלות רביעי שלמיסיני'.

Hier: CLXXVIII Olymp. Aristobulus et Hyrcanus, filii Alexandrae contra se de imperio 657 dimicantes, occasionem praebeuer Romanis, ut Iudaeam invaderent, itaque Pompeius Roman veniens capta urbe et templo reserato usque ad sancta sanctorum accedit, Aristobulum vinctum secum abducit

658 מעניין לציין שנוסח מקורי זה נשתמר רק בכתב־יד פארמה ובנוסח הכרוניקה שבנספח לספר תולדות אלכסנדרוס המקדוני' לעמנואל בן יעקב בונפיש (עיין לעיל, הערות 613, 615 ופנים המבוא שאליו הן מתיחסות). לעומת זאת האינטרפולאטור היהודי, שהכניס את הכרוניקה ליוסיפון, לא היה יכול לראות בפומפיוס אלא צורר היהודים, ולכן שינה את הנוסח וכתב שפומפיוס לכד את ירושלים 'בלא חמלה כי לא חמל על היהודים'. ברור שגם כאן שמר כתב־יד פארמה (והנספח של בונפיש) על הנוסח המקורי, שהרי ידוע, שפומפיוס לקח את ירושלים 'בלא מלחמה'.

659 אין סתירה חשובה בין ניסוח זה לבין העובדה שפומפיוס לקח עמו גם את משפחת אריסטובולוס.

660 עיין יוחנן לוי, עולמות נפגשים, ירושלים, חש"ך, עמ' 84–85, הערה 32.

של פומפיוס ביחס לאריסטובולוס, שהיה מלך עצמאי, ברור אפילו מתוך דברי יוסיפוס, שאריסטובולוס היה מוכן למסור את ירושלים לרומיים ואנשי העיר הם שסגרו את השערים. על אף זאת שם פומפיוס את המלך בנחשתיים ולבסוף הגלה אותו לרומי. התנהגות זו של מצביא הרומיים היא בלתי-רגילה. הכרוניקה שלנו מוסיפה טעם להתנהגות זו⁶⁶¹: פומפיוס שבה את אריסטובולוס 'על אשר מרד ברומיים, כי היה בוטח במיתרידטוס לאחר מות אביו'. ידיעה זו, אף-על-פי שנשתמרה במקרה רק בנוסח שביסיפון, מעוררת אמון, שהרי ראינו שגם שאר הידיעות של הכרוניקה מהימנות ביסודן. אנו למדים אפוא, שפומפיוס, או היסטוריונים שתיארו את מעשיו, הצדיק את התנהגותו כלפי אריסטובולוס בקשריו של המלך עם מיתרידאטס מלך פונטוס. אם מקבלים אנו, שזו היתה האשמתו של פומפיוס את אריסטובולוס, מובן משום מה לא הביאה יוסיפוס, שהרי פירושה האשמת אחד ממלכי יהודה בקשרים עם המזרח העוין למלכות רומי. על מקרה זה העדיף יוסיפוס לעבור בשתיקה, שלא כבמקרה הקשר בין אנטיגונוס, בנו של אריסטובולוס, עם פאקורוס מלך הפרתים, שהיה עובדה היסטורית, ולא חשד או מזימה שלא בוצעה למעשה.

האם היה ממש בחשדו של פומפיוס, כפי שנרשם על-ידי הכרוניסטן הביזאנטי? אמנם, ידיעה זו לא נשתמרה בשום מקור היסטורי אחר, ולא עוד אלא שנשתמרה רק בניסוח של האינטרפולאטור ולא בטפסט של כתב-יד פארמה (ושל צמנואל בונפיש), וכבר ראינו, שהאינטרפולאטור עיבד את הספר שלפניו ואף שיבשו במקומות רבים. מהי התקופה שבה יכול אריסטובולוס לקשור קשר עם מיתרידאטס? ידוע שמלך פונטוס לא החמיץ שום הזדמנות לקשור קשר נגד הרומיים. לקשירת קשר בינו ובין אריסטובולוס באות בחשבון שתי תקופות בעיקר: (א) שנות 75-74, כשהתקשר מיתרידאטס אפילו עם סרטוריוס. אם נניח, שהכרוניקה רומזת לשנים ההן, נוכל לקבל את הנוסח כפשוטו, אולם קשה יהיה להסביר, למה קשר אריסטובולוס קשר עם מיתרידאטס כבר בשנים ההן; (ב) שנת 68 לפסה"ג, לפני המלחמה המכרעת בין פומפיוס למיתרידאטס, כשחיפש המלך ומצא לו בעלי-ברית וביניהם את פראטס מלך הפרתים. אולם אם נרצה לקיים תאריך זה, עלינו לשנות את נוסח הידיעה, כפי שנשתמרה ביוסיפון, ולגרוס במקום 'אחר מות אביו' את המלים 'אחר מות אמו'. נראה לנו, שהחלפת האם באב מתקבלת מאוד על הדעת, כיוון שיתכן שהסופר לא ידע, שלפני אריסטובולוס מלכה אמו ולא אביו, כמנהג אצל המלכים⁶⁶². האפשרות שהקשר בין מיתרידאטס לאריסטובולוס נוצר בשנת 68 לפני הספירה מתקבלת יותר על הדעת מן האפשרות הראשונה, אף-על-פי שיש צורך לתקן את הנוסח כדי להגיע לתאריך זה. הרי אריסטובולוס התחיל אחר מות אמו במלחמתו בהורקנוס אחיו. 'הורקנוס קיבל אפוא את המלוכה בשנה השלישית של האולימפיאדה המאה ושבעים ושבע, בימי הקונסולים הרומיים קווינטוס הורטנסיוס, וקווינטוס מָטְלוס, המכונה גם קְרִיטיקוס. מיד יצא אריסטובולוס

661 אמנם נכון, שהמלים מן 'לבדו' עד 'אריסטובולוס' חסרות בכתב-יד פארמה ובנוסח שאצל בונפיש (עיין לעיל, הערה 615) ונשמרו רק ביוסיפון, אך אין ספק שהמעתיק דילג על המלים בגלל *homoiteuton*, כלומר, עינו עברה בטעות מהזכרתו הראשונה של 'אריסטובולוס' להזכרתו השנייה.

662 ההחלפה יכולה להיות פרי עטו של הכרוניסטן הביזאנטי ששינה את מקורו — גם מבחינת הצורה אין קושי להחליף את המלה היוונית *πατρός* ל-*μητρός*, או של המתרגם העברי, מחברו של 'מעשה אלכסנדרוס', או של האינטרפולאטור, שהכניס את 'מעשה אלכסנדרוס' לתוך ספר יוסיפון. האפשרות האחרונה נראית לנו

למלחמה עליו' (קדמ' יד, 4). השנה היא אפוא שנת 69 לפסה"נ⁶⁶³. ייתכן שכדי להבטיח לעצמו תמיכה בשאיפותיו, בא אז אריסטובולוס במשאומתן עם מיתרידאטס, שאף הוא חיפש אז בעלי-ברית למלחמתו ברומי⁶⁶⁴. אף כי קשה ללמוד מן הידיעה הקצרה של הכרוניקה, מה היתה מידת המגעים בין אריסטובולוס למיתרידאטס, ראוי להתחשב בה ולהוסיף אותה לידיעות המעטות שנשתמרו לנו על כיבוש ירושלים בידי פומפיוס. לאחר שסיפרה הכרוניקה מעשים שונים, שיש להם הקבלות הן באוסביוס והן בכרוניסטים ביזאנטיים שונים, מגיעה היא למלחמתם של אנטוניוס ואוגוסטוס (יג, 57–59): 'ויעשו מלחמה ביניהם אגוסטוס קיסר וזה אנטוניוס על אשר קצף על אחותו, ויהרוג אגוסטוס קיסר את אנטוניוס וקליאופטרה ואת גאיוס וקיסירוס בניה'. המלים האחרונות נוצרו על-ידי תרגום מוטעה ומשובש ויש להניח, שבכרוניקה הביזאנטית היה כתוב שאוגוסטוס הרג את *Γαίος Καίσαρος υἱος*. כלומר: את בנו של קיסר — מקליאופטרה — ושמו גאיוס. ידיעה

רחוקה, משום שהאינטרפולאטור ידע מתוך ספר יוסיפון, שלפני אריסטובולוס השני מלכה אלכסנדרה אמו. 663 אפילו נקבל את התאריך המקובל במחקר כיום (עיין ההערה הבאה) שאלכסנדרה מתה בשנת 67 לפני סה"נ, אין התקשרותו של אריסטובולוס עם מתרידאטס באותו פרק-זמן בלתי-אפשרית. לאחר שמיתרידאטס חזר וכבש את ממלכתו — הוא התחיל בכך בשנת 68 — התחיל המפנה רק בשנת 66 לפני סה"נ, כאשר בראש המלחמה נגד מיתרידאטס מונה פומפיוס, ומיתרידאטס נוצח סופית רק בשנת 65 לפני סה"נ. ברם, למרות זאת מתקבל יותר על הדעת שההתקשרות בין אריסטובולוס לבין מיתרידאטס חלה בשנת 68 לפני סה"נ, בשעת תנופתו הגדולה של מלך פונטוס.

664 שנת 69 לפני סה"נ, כאמור, מובטחת כתאריך של מות אלכסנדרה המלכה ופרוץ מלחמת-אחים מיד לאחריו אצל יוסיפוס (קדמ' יד, 4). הן על-ידי שנת האולימפיאדה ומספרה והן על-ידי שמות שני הקונסולים ברומי של אותה השנה. אף-על-פי-כן מבטלים החוקרים תאריך זה, משום שהם טוענים שתאריך זה הוא בסחירה לרשימת תקופות מלכותם של שליטי בית חשמונאי החל ביוחנן הורקנוס ועד מות אלכסנדרה, הנמצאת אף היא אצל יוסיפוס הן במלחמות היהודים (א, 60, 84, 106, 119) והן בקדמוניות (כ, 240–242). המקום השני הוא חלק של רשימת הכהנים הגדולים, הפותחת באהרון הכהן ומסתיימת באנטיגונוס בן אריסטובולוס השני (קדמ' כ, 224–246); יוסיפוס בוודאי התשמש כאן ברשימה שמקורה כנראה דווקא בחוגי החכמים, עיבד אותה בקדמוניות והשתמש בה, במידת הצורך, בספר א של מלחמות. על-סמך רשימה זו קבע את השיטה הכרונולוגית בשביל התקופה, החל מיוחנן הורקנוס עד מות אלכסנדרה, B. Niese, *Hermes*, Bd. 28, 1893, pp. 216–218. שיטה זו קובעת ששנת מות אלכסנדרה היתה שנת 67 לפני סה"נ (עיין בהערה הקודמת), וחסידי כרונולוגיה זו מבטלים את הקביעה המפורשת של יוסיפוס בקדמ' יד, 4, שהתחלת מלחמת-האחים, שחלה מיד אחרי מות אלכסנדרה, היתה בשנת 69 לפני סה"נ. במהדורה הראשונה והשנייה של ספרו קיבל שירר הן את התאריך המפורש של יוסיפוס והן את שנות שלטונם של החשמונאים לפי הרשימה שאצלו. אז רצה שירר לתרץ את הקושיה בין שני הנתונים הללו בכך, שחישב את חלקי שנות המלכות כשנים שלמות. אולם במהדורה השלישית (Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes* I.) ודחה הנחה זו באומרו, שאופך-חישוב כזה אינו נהוג אצל ההיסטוריונים והכרונוגראפים העתיקים. שירר לא זכר, שחישוב חלקי השנים כשנים שלמות רגיל במסורת הכרונוגראפית הישראלית הפנימית, ושיטה כזאת נהגה בוודאי הרשימה של כוהנים גדולים שממנה לקח יוסיפוס את מספר שנות שלטונם של שליטי בית חשמונאי. שירר דחה אפוא לבסוף את הנחתו הראשונה וקיבל את דעתו של Niese, שיש להתעלם מן התאריך המפורש של פרוץ מלחמת-אחים ולקבל את ההנחה שמספר השנים ברשימה שאצל יוסיפוס יש להבין כשנים שלמות. אחרי דברי שירר נשתחק הוויכוח וכל החוקרים מעתיקים את הכרונולוגיה מדברי שירר — או סתם מקודמיהם — בלי לציין כלל את קיום הבעיה!

נכונה זו אינה נמצאת אצל אוסביוס, והמחבר של הכרוניקה הביזנטית הוסיף אותה ממקור מצוין אחר. גם בתרגום המשפט הבא טעה המחבר אותה טעות (יג, 59–60): 'וישם זה אגוסטוס במצרים את קורניליוס וגלוס שלח ברומי'. המתרגם יצר שני אישים משמו של איש אחד. האיש הוא קורניליוס גאלוס, המשורר המפורסם וידידו של וירגיליוס, שהיה נציבה הראשון של מצרים ואיבד את עצמו לדעת לאחר שנדון לגלות על-ידי אוגוסטוס⁶⁶⁵. הידיעה, שאוגוסטוס שלח את גאלוס לרומי, מתפרשת אולי בכך, שבמקור הכרוניקה היה מסופר שקורניליוס גאלוס נקרא לרומי ליתן דין-וחשבון על כהונתו. לידיעה, המתקבלת על הדעת, כשלעצמה לא מצאתי אסמכתא במקור אחר. וכן לא מצאתי אישור לידיעה שבאה בכרוניקה שלנו לאחר הדברים על קורניליוס גאלוס (יג, 60) '... ואז נעשה מלחמת קריטים היא האי'. אולי משתקף כאן אחד ממסעי הרומיים נגד שודדי-הים של קריטה, ושמה יש כאן שיבוש של הידיעה על הפיכת קריטה לפרובינציה רומית, שחלה באותם הימים. אחרי כמה ידיעות, המבוססות על דברי אוסביוס, באה בכרוניקה שלנו הידיעה שהיא לנו חידוש (יג, 63–64): 'ובקצ"ב לאולימפידוס בנה טיביריאוס שר צבא רומי את עיר טברומיני וטינדרין'. במקור היה, כנראה, כתוב בערך: *Τῇ δὲ ῥοβ' Ὀλυμπιάδι Τιβέριος ὁ τῶν Ρωμαίων στρατηγὸς Ταυρομένιον καὶ Τύνδαριν ὠξόδομησεν* כאן במקרה, היא ידיעה על ייסוד Colonia Augusta בשתי ערי סיקיליה: טאורומיניו וטינדרים. ידיעה זו אינה שאובה מאוסביוס, אלא ממקור אחר של מחבר הכרוניקה. בידיעה עצמה יש חידוש גמור, שכן עד עתה היה רק ידוע כי טאורומיניו (היא טאורמינה של היום) וטינדרים, שתי ערי סיקיליה, אכן היו בימי אוגוסטוס ל- Colonia Augusta⁶⁶⁶. בעניין טאורומיניו שיער מומסן, שהקולוניה נוסדה בשנת 21 לפסה"נ, ועל טינדרים⁶⁶⁷ ידענו זאת בלבד שפליניוס מזכיר אותה במקום אחד כ- Tyndaris colonia, ושבתוכות-הקדשה שנמצאו במקום כתוב [Tyndarit[anorum] Aug[usta] col[onia] אולם עכשיו מתבררת לנו, מדברי הכרוניקה, האוליפיאדה שבה נוסדו שתי הקולוניות — האולימפיאדה ה-192, כלומר: 12–9 לפסה"נ. כמ-ר"ן למדים אנו ששתי הקולוניות נוסדו במפעל אחד, על-ידי טיביריוס שר צבא רומי. נראה לנו שאין לפקפק בנכונות דברי הכרוניקה; הרי בשנת 13 לפסה"נ היה טיביריוס קונסול לראשונה, ובשנות האולימפיאדה ה-נ"ל נלחם מלחמות שונות. מתקבל אפוא על הדעת, שטיביריוס יזם את ייסוד שתי הקולוניות בסיקיליה לשם יישוב חייליו המשוחררים ממלחמות דאלמאטיה ופאנוניה.

665 בכרוניקה של היירונימוס, שהיא תרגום ועיבוד של הכרוניקה של אוסביוס כתוב רק: CLXXXVII Olymp: ... Aegyptus fit Romana provincia, quam primus tenuit C. Cornelius Gallus, de quo Vergilius scribit in Bucolicis ... Cornelius Gallus Foroiulensis poeta, quo primum Aegyptum rectam supra diximus. XLIII aetatis suae anno propria se manu interficit (מצרים) לפרובינציה רומית וכראשון עמד בראשה קורניליוס גאלוס, עליו כתב וירגיליוס ב'שירי הרועים'... קורניליוס גאלוס, המשורר מ-Forum Iulium, אשר עליו אמרנו למעלה שהוא היה נציב מצרים, איבד עצמו לדעת בגיל של 43 שנה).

666 עיין RE, ערכי Tyndaris, Tauromenion. 667 ייתכן שהחפירות הנעשות עתה בטינדרים תפצנה אור חדש על תקופת ייסוד הקולוניה. מן החפירות שנעשו 1950/1951 חשוב לעניינו שנמצאה בסיליקה ובה ראש ענקי, עשוי שיש, של אוגוסטוס קיסר. עיין A.W. van Buren, *American Journal of Archeology*, 1952, p. 131, 1953, p. 217

הקדשנו את המבוא לשני חיבורים עבריים מימי הביניים: 'מעשה אלכסנדרוס' וספר יוסיפון העברי. שני החיבורים הללו מבוססים על טכסטים היסטוריים מן התקופה העתיקה, ושניהם נודעת להם חשיבות מרובה. ברם, ספר יוסיפון חשיבותו, בעיקרו של דבר, לא כמקור היסטורי על התקופה העתיקה, שאותה הוא מתאר, אלא כחיבור של היסטוריון וסופר-אמן יהודי שחי לפני יותר מאלף שנים, ואילו 'מעשה אלכסנדרוס' אינו חיבור חשוב מבחינת ספרות עברית של ימי הביניים, אלא חשיבותו של חיבור קטן זה היא דווקא במקורותיו על התקופה העתיקה, שתורגמו בו לעברית.

43. תרומתה של יהדות דרום-איטליה לתרבות היהודית

מסתבר ש'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר באיטליה הדרומית ושם חי ופעל, ללא ספק, מחבר ספר יוסיפון; שם גם היו, כידוע, מרכזי הלימוד והתרבות היהודית. השפעתו המרובה של ספר יוסיפון על הדורות הבאים היא אפוא חלק נכבד של תרומת יהדות דרום-איטליה לאוצר התרבות היהודית בכללותה.

לשם הבנת תרבותם של יהודי איטליה הדרומית בכלל והרקע היהודי והלועזי של מחבר יוסיפון בפרט, ראוי לעיין במחקרים האחרונים שנעשו בתחום התרגומים האיטלקיים של מלים עבריות בטכסטים עבריים⁶⁶⁸ ובתחום התרגומים האיטלקיים של כתבי-המקרא הכתובים באותיות עבריות בידי יהודים⁶⁶⁹. לגבי יהדות דרום-איטליה בימי יוסיפון ו'מעשה אלכסנדרוס' נודעת חשיבות לשאלה, מה היו אז מקומות מושבם של יהודי דרום-איטליה, מה היתה שפתם הלועזית ואיך התפשטה יצירתם מעבר לתחום-מושבם. העבודות הנזכרות נוגעות לשאלות הללו, אך טרם הגיעו החוקרים למסקנות סופיות.

לא רק כל התרגומים של ספרי-הקודש, אלא אף הרוב המכריע של הלעזים הם באיטלקית. אם אכן 'מעשה אלכסנדרוס' נתחבר בדרום-איטליה, כיוון שהוא תרגום מיוונית לעברית — הרי משמש הדבר עדות יחידה שיהודי דרום-איטלקי ידע לקרוא יוונית. הרי אפילו ידעו היהודים בדרום-איטליה לשוחח ביוונית, אין זאת אומרת שידעו לקרוא ספרים הכתובים יוונית, לא רק משום שנחון גם לדעת את האותיות הזרות, אלא גם משום שכבר אז היתה היוונית הכתובה שונה מן היוונית המדוברת. ומה שנוגע למחבר יוסיפון כבר אמרנו שברי שלא ידע לקרוא יוונית, כפי שמתברר מספרו. כך מסתבר גם מדבריו על בני הורדוס (מת,

668 עיין בייחוד עבודת-הדוקטור (באיטלקית עם תקציר עברי) של הג' לואיזה קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומא, ירושלים, אלול תשל"ד, וכן את מאמרה Antichissime glosse salentine nel codice

hebraico di Parma De Rossi, 138 in *Medioevo Romanzo*, Napoli, 4, 1977, pp. 185–271

669 חשובים לעניינו מחקרו של י.ב. סרמוניטה: Un vulgarizzamento giudeo italiano del Cantici dei

Cantici. *Quaderni degli Studi di Filologia Italiana*, Quaderno 4, Firenze, 1974

באיטלקית: הערות אחדות על יהודית-איטלקית, איטליה, כרך א, ירושלים 1976, עמ' 1–29, 62–106.

לעניין שיתוף-הפעולה האפשרי בין יהודים ונוצרים רצוי לחקור תרגום לאטיני קדום של ספר תהילים,

הנמצא בכ"י שבספריית המנזר המפורסם של מונטי קאסינו ושיצא לאור על-ידי D. Ambrosio M.

Amelli, *Liber Psalmorum iuxta antiquissimam Latinam versionem*, Collectanea Biblica

Latina, Roma 1912. כתב-היד, הכולל את התרגום הזה, הוא מן המאה השתים-עשרה וחלק של תרגום

תהלים מתורגם במישרין ומעברית. אם כן השתתף בתרגומו גם יהודי מתקופה בלתי-ידועה.

73–74, וההערה שם): אף-על-פי שבמקורו נאמר שהם ידעו תרבות רומית ויוונית, אומר יוסיפון שהם 'היו ברומא בימים ההם ללמוד ולקרוא לאטינית'. על-סמך הידיעות שבידינו ניתן להניח, שלא רק התושבים היהודים שישבו בתחומים איטלקיים מובהקים של דרום-איטליה, שפתם היתה איטלקית, אלא שגם היהודים שישבו בתחומים ביזאנטיים ממש, ואולי אף אלה שהיו להם שכנים יוונים — היו לכל היותר דו-לשוניים, ואף אלה לשונם העיקרית היתה איטלקית⁶⁷⁰.

באשר למחבר יוסיפון אין הבעיה של יוונית קיימת למעשה: הלעז של יוסיפון היה איטלקית, ועל-כן היה קל לו ללמוד ולקרוא לאטינית. על מולדתו של יוסיפון כבר דיברנו בסעיף 15. מסתבר שהוא הכיר היכרות אישית מקומות בתחומי של השלטון הביזאנטי בדרום-איטליה. את כל שלושת המקומות מן התחום ההוא מביא יוסיפון בצורותיה של היוונית המדוברת: הוא מדבר על 'מחוז הגדול אשר בברודיסיאון' (מג, 91–93), היא ברינדיסי של היום, על 'קנוסי היא העיר הגדולה' (כא, 20, Canusium, היום Canosa) ועל 'בנוסיאה העיר היושבת בין ההרים ובין ארץ מישור' (כא, 24–25). מעניין בייחוד ציון מקומה של בנוסה, משום שעיר זו היתה אז עיר ואם בישראל, ויש להניח שמחבר יוסיפון ביקר בה.

מחוץ לתחום הביזאנטי מדרום לרומי מזכיר יוסיפון שתי מצבות רומיות על הדרך המפורסמת, היא Via Appia, 'והרצפה ביניהם, תור פאלש מזה ולוקו תורנוס מזה עד היום הזה' (ב, 35–39). וכן הוא מדבר באותו פרק על מעייץ-נפט תתימי 'בין נאפולי ובין צורנטו (Sorrento) החדשה, ובכל זאת לא נפסק המעיץ ההוא כי עד עתה נובע השמן ועולה על מי הים וילקטוהו יושבי נאפולי תמיד' (ב, 111–115). בקשר לשני האיזכורים האחרונים מאלף הדבר שהוא מזכיר. בהן את ההווה, ובוה הוא מתגלה כעדר-אייה.

חזרנו כאן בקצרה על מה שכבר אמרנו למעלה (סעיף 15). לנו נראית חשובה בייחוד הזכרת העיר נאפולי, שהרי שיערנו שעיר זו היתה מקום-מושב של מחבר יוסיפון, וזו על-סמך עובדה שהבאנו למעלה (סעיף 19): כשנתיים קודם שנתחבר ספר יוסיפון ציוה שליטה של נאפולי לחדש את ספרייתו, ואז העתיקו בשבילו, בין השאר, את כתבי יוסיפוס. אם כן ייתכן, שבהזדמנות זו הכיר מחבר יוסיפון את הערך הגדול של כתבי יוסיפוס בשביל בני עמו וחבר את ספרו, הוא ספר דברי-ימי בית שני.

סברה זו מוליכה אתנו שוב לנאפולי, אך אפשר גם לפרנס את השערתנו על-ידי עובדה נוספת, מאוששת יותר. ראינו בסעיף 15 שיוסיפון מבקש לפעמים להתגבר על האיטלקית, השגורה בפיו, כשהוא מעתיק את שמות האישים הלאטיניים, ומתוך כך הוא עשוי ליפול מן

670 כידוע, האיטלקית היא תולדה של לאטינית, והמעבר בין שתי השפות הוא קל יחסית. מלבד בכתובות היהודית של בנוסה ראוי עכשיו לעיין בכתובות יהודיות מטרנטו, עיר בתחום מלכות ביזאנטין שפירסמן Cesare Colafemmina, *Gli Ebrei a Taranto nella documentazione epigrafica, La Chiesa di Taranto*, vol. I. Galatina, 1977, pp. 109–127. הכתובות היווניות המעטות הן, כנראה, מסוף התקופה העתיקה ושאר הכתובות הן או לאטיניות, לאטיניות ועבריות, או עבריות. דבר זה מלמד, כנראה, שבימי יוסיפון כבר מזמן נעלמה היוונית מפי יושבי טרנטו. לאחרונה מתחילים שוב לחפור בקאטאקומבות היהודיות המפורסמות של בנוסה, ועל כך פירסם אותו החוקר מאמר ושמו *Nuove scoperte nella catacomba ebraica di Venosa. Vetera Christianorum*, Bari, 1978, 369–381.

הפח אל הפחת. השמות הלאטיניים, המסתיימים במקור בסופית -us, מופיעים אצלו הרבה פעמים בסימנת האיטלקית o-. למשל: Lathyrus הוא אצלו לטירו. עם זאת, מתוך חרדה שמא תתגבר עליו האיטלקית, הוא מעתיק לעברית את השם Nero בצורה 'נירוס', והשם Scipio מובא אצלו לפעמים כ'שיפיאוס' והסופר הרומי המפורסם קיקרו — 'מרקוס טוליאוס קיקרוס'. המאבק הפנימי שהתחולל בקרביו של המחבר בין האיטלקית לבין הלאטינית מתגלה, כאשר הוא מוסר את השם Varus בצורה האיטלקית 'וורו', ואילו את השם Varro הוא מוסר בצורה לאטינית מדומה 'ברוס'. על-סמך העובדה המשעשעת הזאת אנו לומדים עניין עקרוני על האיטלקית, השגורה בפיו של מחבר יוסיפון: האיש שהיה מסוגל 'לתקן' שמות, המסתיימים ב-o- לצורות המסתיימות ב-us-, השתמש באיטלקית שלו, כמו באיטלקית הספרותית של ימינו, בסימנת 'או' ולא בסימנת 'או', המצויה בניבים דרום-איטלקיים אחרים. והנה הסימנת o- היא אופיינית בין השאר דווקא לאיזור של נאפולי וסביבתה, ואילו באיטלקית של התחום הביזאנטי ממש, ובין השאר באיטלקית שהיתה שגורה בפי תושבי המרכזים היהודיים של בנוסה ואוריי (Oria), אופיינית היתה הסימנת u⁶⁷¹. מכאן מקבלת משנה-תוקף השערתנו, שמקום-מושבו של מחבר יוסיפון היתה נאפולי. מכל מקום, ברי שמולדתו של יוסיפון לא היתה במרכזים היהודיים הידועים שבתחום מלכות ביזאנטיון, אלא בתחומים איטלקיים מובהקים. עם זאת יש להניח, שהספר נתקבל מיד במרכזים היהודיים הללו, שהרי הוא זכה לשם יוסיפון, מלה שכמובן אינה נמצאת בתוך הנוסח המקורי של הספר. כבר עמדנו על כך⁶⁷², שהשם יוסיפון הוא הצורה היוונית-יהודית של השם יוסיפוס. קוראיו הראשונים של הספר חיו אפוא בתחום מלכות ביזאנטיון, ומסתבר שאלה היו דווקא בני המרכזים החשובים של דרום-איטליה הביזאנטית ששם דיברו גם יוונית.

ניתן להסיק כמעט בוודאות, שאם אמנם ישב מחבר יוסיפון בנאפולי ומולדתו היתה בוודאי מחוץ לתחום מלכות ביזאנטיון, קוראיו הראשונים של ספרו, אשר מסתבר שהם שדאגו להפצתו ונתנו לו את השם 'יוסיפון', היו דווקא יהודים מסוג אחר במקצת — יהודי המרכזים החשובים של לימוד ופיוט, יהודים של התחום הביזאנטי שבדרום-איטליה. עובדה זו מעוררת ביתר-שאת את השאלה, האם מחבר יוסיפון, הנראה לנו כיהודי 'משכיל' ולא יהודי רבני, היה בתקופתו ובסביבתו יוצא-דופן, או שמא, בכל אופיו הכולל וכשרונו המובהק, לא היה מבחינה חברתית חריג כל-כך, כפי שהוא נראה לנו בגלל חוסר מידע. או בלשון אחר: האם היו קיימים אז מעבר לתחום שלטון ביזאנטיון בדרום-איטליה, ששם היו מרכזי החיים התרבותיים של היהודים, גם קהילות יהודיות בעלות שמקל כלשהו באיזור התלוי בעקיפין במלכות ביזאנטיון, כגון בנאפולי ובתחום שלטונם של שליטים ממוצא

G.Rohlfs, *Grammatica storica della lingua Italiana e dei suoi dialetti, Fonetica*, Torino, 671 1966, p. 149

672 עיין סעיף 12 והערות 203, 204. — כאן המקום להוסיף הקבלה נוספת לכתוב שם העיר הרוסית קיוב ביוסיפון; הוא גורס (א, 18). 'כיוא'. בכרוניקה הסודית של המונגולים שנתחברה בשנת 1240 (פרק 274) נקראת העיר קיוב בשם Kiva. עיין E.Haenisch, *Die geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig, 1948, p. 139. על כרוניקה זו עיין W.Heissig *Die Mongolen*, München. 1978. pp. 18–25.

לאנגובארדי, קהילות יהודיות שהיו בעלות אופי שונה, פחות משכילות? על שאלה זו יצטרך לענות המחקר בעתיד, אם התשובה תהיה ככלל אפשרית.⁶⁷³

על-סמך השם היווני-יהודי יוסיפון שיערנו, שקוראיו הראשונים היו יהודים שבמרכז התרבות היהודית בדרום-איטליה הפיזאנטית, ויש להניח שבאמצעותם הופץ הספר לשאר גלויות ישראל. אמנם אי-אפשר לדעת, מה היה המקום המדויק וזמן כתיבתה של איגרת בארי הידועה⁶⁷⁴, אך מכל מקום מדובר בה במפורש על מאורעות-הדמים שהתרחשו בקהילת אודרנטו ובמקום אחר ששמו לא נשתמר. וכן מסופר באותה איגרת, כי לאחר שמר שמואל נמלט 'מטומאת אותה המארה, קבל בתשעה חדשים לכתוב ספר יוסף בן גוריון במהרה', אך 'פגעו בו ליסטין ונטלו ממנו הספר'. ברי שהעתקים אחרים של ספר יוסיפון שהועתקו באותו איזור הגיעו ליצודם.

החוקרים מדברים היום בדין על 'תנועת הגירה יהודית מדרום לצפון לפני המאה האחת-עשרה, אולי בגלל ההרס שהביאו הסרצנים, הרס שפגע במיוחד הן במרכזים היהודיים והן במנזרים'.⁶⁷⁵

ממגילת אחימעץ אנו למדים על הגירת בני משפחה חשובה מאוריא (Oria) לקפואה, וכבר ראינו⁶⁷⁶ שמסתבר שאף משפחתו של רבינו גרשום מאור הגולה מוצאה באוריא והגרה לאנקונה ומשם צפונה, ואולי אין זה מקרה שר' גרשום העתיק את ספר יוסיפון בכתיבת ידו.

אין זה, כמובן, מתפקידנו לדון כאן בתפקידם של בני איטליה בעיצוב דמותה של יהדות אשכנז. נזכיר כאן רק עניין אחד, הקשור בספר יוסיפון. חוקר אחד⁶⁷⁷ ניסה לתחום את התחומים שבהם תלויה יהדות אשכנז באחיה האיטלקיים. בין השאר הוא קובע שליהדות איטליה היתה השפעה מכרעת על פיתוחה של שירת הקודש (הפיוט לסוגיו) של יהדות אשכנז, והוא אף אומר שבין האידיאלים שרב חלקם של בני משפחת קלונימוס בגיבושם יש למנות גם קידוש השם, כפי שהוא בא לידי ביטוי בגזירות תתנ"ו ולאחריהן. כבר אחרים עמדו בדין על השפעתו הספרותית של ספר יוסיפון על רושמי גזירות אשכנז. אמנם, אנחנו דחינו את הדעה שאכן מחבר יוסיפון הטיף לקידוש השם, אך עם זאת הנחנו, שרישומי הגזירות שעברו על דרום-איטליה ניכרים בספר יוסיפון ואף הכיר את הרעיון שקידוש ה' מכפר כקרבן (עיין לעיל, סעיף 25)⁶⁷⁸. וכן הזכרנו את דברי הפייטן שלמה הבבלי, בן-זמנו של יוסיפון, שחי באיטליה הצפונית: 'ייסורין חליפת קרבן'. ברם, האם הרמזים האלה

673 בעניין זה נודעת חשיבות לתוצאות מחקרה של הגב' ל. קואומו (עיין לעיל, הערה 668) על הלעזים שבערוך לר' נחן בן יחיאל מרומא. בסיכומה העברי היא כותבת ש, בעמ' VI, בין השאר 'שהגוון הדיאלקטי הבולט ביותר מבחינה פוניטית ניתן להגדירו בקווים כלליים כאופייני לאיזור מרכזי-דרומי ואולי סביבות Montecassino, עם שלוחות צפוניות יותר'. במחקרה האחר, על הלעזים שבכ"י של המשנה, הראתה הגב' קואומו שהם משקפים את האיטלקית של איזור ברינדיסי. מכאן מסתבר שבמאה האחת-עשרה ישבו שם תלמידי-חכמים. האם היו יהודי המקום, או שמא היגרו לשם אבותיהם מן המרכזים היהודיים של אזורים אחרים? עיין גם להלן, הערה 675.

674 עיין לעיל, הערה 183.

675 ל. קואומו, הלעזים שבערוך, עמ' VI של הסיכום העברי.

676 עיין לעיל, הערה 5.

677 א. גרוסמן, הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה. ציון מ, תשל"ה, עמ' 185.

678 על תולדות הדימוי הזה עיין לעיל, הערה 474.

מצדיקים את ההנחה, שבעניין קידוש השם יהדות אשכנז היא יורשתה של יהדות איטליה, או שמא החוויה המזעזעת של גזירות תתנ"ו היא שגרמה להתפרצות רגשות אשר הולידו מתוך שורשים קדומים את התחושה שאלה שמתו על קידוש השם הם קרבן לרצון לה? אצל פייטני דרום-איטליה, ובייחוד אצל אליה בר שמעיה מבארי, שפעל במאה האחת-עשרה⁶⁷⁹, אנו קוראים שהתפילה היא תחליף לקרבן. יוצאת-דופן בעניין קידוש השם היא האיגרת דרום-איטליה המכונה 'איגרת בארי', שמקומה וזמנה אינם ידועים: לא זו בלבד שבאיגרת זו מדמים את קידוש-השם לקרבן, אלא מסופר בה על איבוד-לדעת בשעת הגזירה, תגובה שאיננו מכירים בשום גזירה אחרת שבדרום-איטליה ולא במקום אחר לפני גזירות תתנ"ו. לדעת, אולי ניתן להסביר את שתי העובדות הללו מתוך ההנחה, שהגזירות המשתקפות באיגרת בארי אירעו אחרי גזירות תתנ"ו, שהשפיעו הן על המעשים והן כל כותב האיגרת. ובכן קשה יהיה להראות שהיתה קיימת השפעה מכרעת של יהדות דרום-איטליה על יהדות אשכנז בעניין הצד הרעיוני של קידוש-השם, אך אין שום ספק שספר יוסיפון מילא תפקיד ספרותי ממריץ בעיצובה של האידיאולוגיה של קידוש-השם באשכנז. ובכלל אין ערוך להשפעתו של ספר יוסיפון על רושמי קורות ישראל בימי-הביניים בפרט, ועל הפרוזה העברית של ימי-הביניים וראשית התקופה החדשה בכלל⁶⁸⁰.

679 את פיוטיו פירסם יונה דוד, פיוטי אליה בר שמעיה, ירושלים תשל"ו. — בסליחה אחת נאמר: 'דורשיו דמם יהי כופר ופדיום לפני כסא כבודך איום'. וצדק י. דוד שלא כלל את הסליחה בין פיוטי אליה בר שמעיה. 680 לבסוף עלי להוסיף כמה פרטים על סיפור ראשית הנצרות, הנמצא בכמה מכתבי-היד של יוסיפון ושהדפסנוהו בכרך א, עמ' 439–442, ודיברנו עליו למעלה, סעיף 9. סיפור זה הוא שילוב של מסופר בפרק נח של יוסיפון על גזירות גיוס קיסר עם מה שידע מחבר הסיפור על ראשית הנצרות על-סמך אחת הנוסחאות של 'תולדות ישו'. כמו בסיפורים הללו, נקראים גם כאן חסידי ישו בכינוי 'פריצים' וכן 'פריצי עמנו'. כינוי אחרון זה לקוח מדניאל יא יד, וכך אומר רבי אברהם בר חייא (ספר מגילת המגלה, הוצ' זאב פוזננסקי, ברלין תרפ"ד, עמ' 95): 'ואמר ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזון ונכשלו. ואלו הם תלמידי ישו התלוי הפריצים אשר נשאו יד במרום להעמיד חזון כזב ונבואות שקר ונכשלו כלם ומתו בחרב ובתליה'. פירוש פסוק זה על ראשית הנצרות תמצא גם אצל אחרים, ובין השאר אצל הרמב"ם במשנה תורה, הלכות מלכים, סוף פרק יא. המקור הראשון של פירוש זה של דניאל יא יד הוא פירושו של רב סעדיה גאון, לפי שמעיד רבי אברהם בר חייא (שם, עמ' 98): 'רבי סעדיה עצמו מודה בפירושו זה (לדניאל) כי הכתוב האומר ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזון הוא מדבר על התלוי ותלמידיו, ועל כל העניין עצמו אעמוד במקום אחר. תלותו של מחבר הסיפור על ראשית הנצרות ב'תולדות ישו' גם מוכחת על-ידי מה שכתוב בסיפור (יוסיפון, כרך א, עמ' 440, שורה 21): 'וישלח המלך מחכמי ישראל יהושע ויהודה ומרינוס אל קיסר ברומא' וכו'. יהושע אינו אלא יהושע בן פרחיה שעליו ועל ישו תלמידו מדובר בתלמוד (סוטה מז ע"א, וכן סנהדרין קז ע"ב). י.מ. גרינץ, פרקים בתולדות בית שני, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 142, הערה 101, משער שהמסופר בתלמוד התכוון במקורו לא לישו אלא לאיש ושמו איסי, מייסד האיסיים, 'הזמן תואם להפליא'. בעקבות הסיפור התלמודי מעורב יהושע בן פרחיה במעשה ישו בספר תולדות ישו, והוא יהושע שבסיפורנו, בו הוא מופיע יחד עם יהודה ומרינוס, וכך היה גם בנוסח הארמי של תולדות ישו שבידי רבי שם טוב אבן שפרוט, כאשר כתב את חיבורו 'אבן בחן', שם מדובר (עיין אצל קראוס, לעיל הערה 149, עמ' 147) על 'ר' יהושע בן פרחיה ומרינוש סבא רבא דיהודאי ור' יהודה גניבא'. אותם שלושת חכמי ישראל תמצא גם בקטע ארמי שפירסמו זאב פלק (תרביץ מו, עמ' 320, וכן תרביץ מז, תשל"ח, עמ' 250). שם מדובר על 'יהודה גנאה' ועל 'רבי יהושע בן פרחיה', ו'מרינוס'. היות ושלושתם מופיעים גם בסיפור שהוכנס לתוך יוסיפון, הוכחה תלותו של הסיפור שביוסיפון בספר 'תולדות ישו'. מה שנוגע לשם מרינוס, הרי זה שמם של תנאים ואמוראים, עיין למשל, מילוננו של לוי, כרך ג, עמ' 255, 318.